

EEN BLINDE VLEK VAN DE SOCIALE GESCHIEDENIS?

De ideologische strijd van vakbonden en werkgeversorganisaties om de kaders (1945-1974)

- Dries Goedertier -

Wat is de klassepositie van gesalarieerde werknemers die geen manuele maar wel intellectuele arbeid leveren? Sinds de late negentiende eeuw hebben talloze sociologen zich daarover gebogen¹. De toegenomen complexiteit van het sociale arbeidsproces vergde hoofdarbeid van een dubbele soort: enerzijds de planning, controle en organisatie van de verschillende functionele deelenheden door managers of ingenieurs en anderzijds de uitvoering van de taken door uitvoerende bedienden. Volgens de neomarxistische socioloog Erik Olin Wright bekleden managers en ingenieurs contradictorische locaties binnen de klassenverhoudingen omdat zij overeenkomsten delen met de kapitalistische klasse (aansturen van ondeskilten) én de arbeidersklasse (geen bezit over productiemiddelen). Hoe meer contradictorisch een klasse nlocatie is, hoe bepalender politiek-ideologische krachten zijn voor haar positionering in de sociale strijd. Factoren contingent aan de klassenstructuur zijn bepalend. Kortom, een historische analyse van klassenvorming is onontbeerlijk.

1. Inleiding

De Franse socioloog Pierre Bourdieu stipt in dit verband een aantal belangrijke aandachtspunten aan. Naast klassendistinctie op basis van consumptiepraktijken wijst hij op praktijken waarbij een codificatie van de klassengrenzen tot stand komt³. Zijn leerling Luc Boltanski heeft in dit verband de aandacht gevestigd op de codificerende praktijken in de sfeer van de productie. Volgens Boltanski is er geen eenduidige relatie tussen de organisatie van het arbeidsproces en de vorming van sociale klassen. In navolging van Emile Durkheim meent Boltanski dat klassen slechts een “sociaal feit” zijn wanneer zij symbolisch worden gerepresenteerd⁴. De verschuivingen ten gevolge van het monopoliekapitalisme vormden het terrein voor nieuwe voorstellingen van de sociale structuur. Het begrip ‘cadre’ vond vanaf de jaren 1930 ingang als omschrijving voor hoogopgeleide werknemers met leidinggevende verantwoordelijkheden. Vanaf de jaren 1950 groeiden de kaders in Frankrijk uit tot de symbolische belichaming van de technisch-organisatorische modernisering die de welvaart van *les trentes glorieuses* zou schragen.

De Franse politiek economen Gérard Duménil en Dominique Lévy argumenteerden dat de naoorlogse welvaartstaat beruiste op een politieke coalitie tussen de kaders, de uitvoerende bedienden en de arbeiders. De nieuwe politiek-economische wereldorde werd onder leiding van de Verenigde Staten ontworpen met het oog op het disciplineren van de financiers wier accumulatiestrategieën het kapitalisme tijdens het interbellum in een

diepe chaos hadden gestort.⁵ Volgens de Nederlandse politieke econoom Kees van der Pijl werd de welvaartstaat in het Westen ideologisch ondersteut door het corporatief-liberalisme waarvan de economische en sociale krachtlijnen door de kaders werden uitgedragen in hun hoedanigheid als bedrijfsmanagers en hogere overheidsambtenaren. In wezen belichaamde het corporatief-liberalisme met zijn focus op productiviteit, sociaal overleg en koopkrachtverhoging niettemin de belangen van het productief kapitaal en met name die van de automobiellindustrie. Net zoals ieder globaal beheersconcept omvatte het corporatief-liberalisme een connectie tussen een opgaande economische trend en een geheel van sociale krachten die deze trend vertaalde in een breder programma voor de samenleving.⁶ De bijhorende accumulatiwijze was het fordisme met zijn groei-model gebaseerd op massaproductie van gestandaardiseerde goederen. De staat leverde cruciale assistentie door middel van een vraagstimulerend beleid.⁷

In België besteedden historici veel aandacht aan de fundamenteën van de keynesiaanse reguleringwijze zoals het sociaal overleg, de sociale zekerheid en de productiviteitspolitiek⁸. De representatie van de samenleving als een samenwerkingsverband tussen “werknemers” en “werkgevers” was een poging om de klassenstrijd te ontdoen van haar antagonistische angel⁹. De kaders zijn echter grotendeels aan de aandacht van de historicus ontsnapt. Zij waren niet vertegenwoordigd als een aparte categorie in het tweeledige sociale overleg tussen werkgevers en

1. VAL BURRIS, *Classes in Contemporary Capitalist Society: Recent Marxist and Weberian Perspectives*, in: S.R. CLEGG (red.), *Organization Theory and Class Analysis: New Approaches and New Issues*, Berlijn/New York, 1989, p. 55.

2. ERIK OLIN WRIGHT, *Classes*, Londen, 1985, p. 82-90; BOB CARTER, *Capitalism, class conflict and the new middle class*, Londen, 1985, p. 6.

3. ELLIOT B. WEININGER, *Foundations of Pierre Bourdieu's Class Analysis*, in: E.O. WRIGHT (red.), *Approaches to Class Analysis*, New York, 2005, p. 102-107.

4. LUC BOLTANSKI, *The making of a class. Cadres in French society*, New York, 1987, p. 29-30.

5. GÉRARD DUMÉNIL, DOMINIQUE LÉVY, *The Crisis of Neoliberalism*, Cambridge/Londen, 2011, p. 16-17.

6. KEES VAN DER PIJL, *A Survey of Global Political Economy*, 2009, p. 246-248.

7. BOB JESSOP, *The Future of the Capitalist State*, Cambridge, 2007, p. 55-61.

8. DIRK LUYTEN, *De dialectiek van het overleg. Collectieve arbeidsverhoudingen tussen 1940 en 1952*, in: DIRK LUYTEN, GUY VAN THEMESCHE (reds.), *Het Sociaal Pact van 1944. Oorsprong, betekenis en gevolgen*, Brussel, 1995, p. 60-62.

9. ALAIN MEYNEN, *Omtrent de fordistische ideologie. Proeve van een lectruur van het Ontwerp van overeenkomst tot sociale solidariteit*, in: IDEM, p. 89-160.

werknemers. In tegenstelling tot hun Franse collega's hadden de Belgische kaders ook geen eigen juridisch statuut¹⁰. Kenneth Bertrams verrichtte onderzoek naar de opleidingsinitiatieven van de Belgische Dienst voor de Opvoering van de Productiviteit (BDOP) en de Stichting Industrie-Universiteit (SIU) voor de kaders. Bertrams bekeek dit echter niet vanuit het perspectief van klassenvorming: welke belangenorganisaties pretendeerden te spreken in naam van de kaders en met welk doel voor ogen¹¹? In deze bijdrage toon ik aan dat de kaders precies omwille van hun intermediaire positie in het vizier kwamen van vakbonden en werkgeversorganisaties. Er barstte een heuse ideologische strijd los om de kaders.

De rivaliteit tussen werkgeversorganisaties en vakbonden was reëel en vormde mijns inziens de achtergrond waartegen de modernistische fractie van het patronaat opteerde voor de oprichting van de SIU in februari 1956. In deze structuur was er met betrekking tot de kadervorming, zoals Bertrams gevat aangaf, een grotere bewegingsruimte dan in het paritaire kader van de BDOP¹². In haar onderzoek naar het ondernemingsyndicalisme in de jaren 1950 wijst Conny Devolder erop dat de "vakbeweging het werkgeversmonopolie inzake organisatie van de productie en de arbeid [trachtte] te omzeilen"¹³. De rivaliteit om de kaders illustreert eveneens de broosheid van het akkoord om "loyaal samen te werken" in functie van productiviteitsverhoging. "De definitieve aanvaarding van het syndicaal feit door het patronaat" – volgens ACV-voorzitter August Cool de betekenis van de productiviteitsverklaring van 1954 – ging niet

op voor de kaders¹⁴. Met sociologische analyses legden vakbonden en werkgeversorganisaties een claim op de kaders. Die analyses bieden inzicht in de manier waarop deze belangenorganisaties vorm wensten te geven aan de onderneming, het arbeidsproces en de bredere economie. Samenlevingsprojecten steunden op geïdealiseerde voorstellingen van de sociale structuur en de plaats die de kaders daarin bekleedden.

Een theoretische toelichting helpt begrijpen waarom de kaders voor werkgevers en vakbonden het onderwerp van ideologische strijd vormden. Hoewel een zeer "Frans" concept kwam Van der Pijl tot een algemene theorie over de kaders door hun bestaan te koppelen aan de *socialisatie* van het arbeidsproces: de toenemende interdependentie van functioneel verschillende activiteiten. De tendens tot concentratie en centralisatie van het kapitaal zorgt er voor dat de markt niet langer het enige mechanisme is waarlangs interdependentie vorm krijgt.¹⁵ Grootschalige bedrijven vertrouwen immers op een logica van organisatie, planning en controle.¹⁶ Het is relevant om aan te stippen dat socialisatie een laag van veelzijdige, geschoolde werkrachten in het leven roept om machines en systemen te bedienen. Potentieel zijn zij in staat om het arbeidsproces zelf in handen te nemen. De kapitalistische klasse is verre van bereid om haar controle af te staan. Tegelijkertijd verkeert zij zelf niet in de mogelijkheid om de werkzaamheden op eigen kracht aan te sturen. De oplossing voor beide problemen ligt vervat in de creatie van een groep van gesalarieerde managers en ingenieurs.

10. MATEO ALALUF, *Quelle classe ouvrière? Ouvriers, employés et cadres*, in *Cols blancs, Cœur rouge. Les combats des employés, techniciens et cadres du SETC à Liège-Huy-Waremme*, Seraing, 2012, p. 215-226.

11. KENNETH BERTRAMS, *Universités & Entreprises. Milieux académiques et industriels en Belgique 1880-1970*, Brussel, 2006, p. 322-326; LUC BOLTANSKI, *The Making of a Class...*, p. 103.

12. KENNETH BERTRAMS, *La Fondation Industrie-Université et les origines des études de management en Belgique*, in: FRANÇOISE HIRAUX ET FRANÇOISE MIRGUET (red.), *Finances, mobilités et projets d'éducation universitaires. Le regard des historiens*, Louvain-La-Neuve, 2012, p. 126.

13. CONNY DEVOLDER, *Een Belgische Sonderweg? De socio-politieke agenda van het ondernemingsyndicalisme (1937-1959)*, in: *BTNG*, nr. 3-4, 2003 (33), p. 577-641.

14. DIRK LUYTEN, *sociaal-economisch overleg in België sedert 1918*, Brussel, 1995, p. 168.

15. K. VAN DER PIJL, *Transnational Classes and International Relations*, Londen/New York, 1998, p. 9-19, 15-22.

16. K. VAN DER PIJL, *Structures of Determination in Contemporary Global Change. Modes of Production and Modes of Foreign Relations*, Paper for the Conference on Regulation, Parijs, 9 oktober 2003.

Socialisatie steunt op deze kaders. Zij organiseren de productie en handhaven normatieve en sociale cohesie¹⁷. De intermediaire positie van de kaders in het sociale arbeidsproces steunt op de toe-eigening van de kennis en de organisatorische vaardigheden van de (technisch opgeleide) werkrachten¹⁸. Als gesalarieerde krachten is hun loyaliteit ten aanzien van de kapitalistische klasse echter nooit gegarandeerd. De kaders vormen dan ook zelf een object van disciplineren. Volgens Boltanski moeten kaders ideologisch het gevoel krijgen dat hun taken naast de bevrediging van hun eigen verlangens naar autonomie en zekerheid ook nog eens het algemeen belang dienen. In de naoorlogse periode waren het onder meer Amerikaanse managementtheorieën die daartoe bijdroegen¹⁹. In Frankrijk ontstonden talrijke representaties van de kaders wat erop wijst dat de definiëring van een sociale groep geen neutraal gegeven is²⁰.

Inzake de sociale geschiedenis van België wijzen historici eveneens op de ideologische dimensies die eigen zijn aan processen van klassenvor-

ming. De (juridische) opsplitsing tussen (manuele) arbeiders en (intellectuele) bedienden is volgens de Brusselse historicus Guy Vanthemse een ideologische constructie die meer te maken heeft met machtsverhoudingen dan met een reële maatschappelijke tweedeling²¹. Juristen en juridisch geschoolde historici hebben over de statuten van bedienden en kaders geschreven²². De geschiedschrijving over vakbonden is echter sterk verzuild en toegespitst op “arbeidersgeschiedenis”²³. Er bestaan twee werken over de christelijke bediendenvakbond LBC en recent werd een geschiedenis van de socialistische BBTK gepubliceerd²⁴. Guy Vanthemse wees op de aangroei van de bediendencentrales in de crisis van de jaren 1930²⁵. Vooral vanaf de jaren 1970 – opnieuw in een crisis – nam het belang van de bediendencentrales toe²⁶. Er bestaat een scriptie over het bediendensyndicalisme tussen 1970 en 1985²⁷. Helène Vandendriessche schreef een scriptie over de ACOD. De constructie van een aparte kaderidentiteit *binnen* de ambtenarij was echter geen prioriteit en daarom komt de ACOD

17. BARBARA EN JOHN EHRENREICH, *The Professional-Managerial Class*, in: PAT WALKER (red.), *Between Labor and Capital*, Boston, 1979, p. 10-15.

18. ALFRED SOHN-RETHEL, *The Dual Economics of Transition*, in: R. PANZIERI (red.), *The Labour Process and Class Strategies*, London, 1976, p. 39; ANDRÉ GORZ, *Afscheid van het proletariaat*, vertaald door M. ROELOFS, Amsterdam, 1982, p. 35-37.

19. LUC BOLTANSKI, EVE CHIAPPELO, *The New Spirit of Capitalism*, Londen, 1999, p. 10-19.

20. LUC BOLTANSKI, *The Making of a Class...*, p. 152-158.

21. GUY VANTHEMSE, *Salariats et marchés du travail*, in: GUY VANTHEMSE (red.), *Les Classes Sociales en Belgique : Deux siècles d'histoire*, Brussel, 2016, p. 35-37.

22. DIRK LUYTEN, *Het onderscheid arbeiders-bedienden : een historische situering*, in *Nieuw Arbeidsblad/Nouvelle Revue du Travail*, 2013, p. 39-52. RIK HEMMERYCKX (M.M.V. DIRK LUYTEN), *De historiografie van de Belgische vakbeweging*, in GUY VANTHEMSE, MACHTELD DE MEUSENAERE, JEAN-CLAUDE BURGELMAN (red.), *De tuin van heden : dertig jaar wetenschappelijk onderzoek over de hedendaagse Belgische samenleving*, Brussel, 2007. Zie ook JEROEN DELMOTTE, GUY VAN GYSE, MARIANNE DE TROYER, PETER VAN DER HALLEN, *Observatorium ka derpersoneel. Samenvatting van de resultaten van een wetenschappelijke studie*, Leuven-Brussel, 2002.

23. DIRK LUYTEN, *Emancipatiebewegingen : arbeidersgeschiedenis*, in *De maatschappelijke rol van de geschiedenis. Historici aan het woord* (Standpunten van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten. Vlaams Instituut voor Geschiedenis.), Brussel, 2010, p. 53-61.

24. PETER VANHOOREN, *Concordia : de geschiedenis van de Landelijke Bedienden Centrale*, Antwerpen: LBC, 1985; IDEM, *Het recht der bedienden. Een historiek van de bediendebeweging in België (1890-1960). Ontstaan en ontwikkeling van de Landelijke Bedienden Centrale*. S.I., 1987; PETER VANHOOREN, JAN DECEUNYCK, *Bedienden in beweging : een geschiedenis van de Landelijke Bedienden Centrale*, Antwerpen, 2005; PETER VANHOOREN, *Blauwe boorden, witte kielen. Het eenheidsstatuut en de georganiseerde bediendebeweging*, in *Brood en Rozen*, nr. 2, 2014 (19), p. 36-49; CAMILLE BAILLARGEON EN LUC PIREN, *BBTK 125*, Gent, 2019.

25. GUY VANTHEMSE, *Aspecten van de bediendenwerkloosheid in de jaren 1930-1939*, in, ELS WITTE, J. HANNES (red.), *Arbeid in veelvoud : een huldeboek aangeboden aan Prof. Dr. J. Craeybeckx en Prof. Dr. E. Scholliers van de Vrije Universiteit Brussel*, Brussel, 1988, p. 233-250.

26. MICHEL MOUTON, *Social Conflicts in Belgium*, in COLIN CROUCH, ALESSANDRO PIZZORNO (red.), *The Resurgence of Class Conflict in Western Europe since 1968*, Londen, 1978, p. 21-52.

27. CÉLINE MAERTENS, *In het kielzog van de uitbouw van de tertiaire en quaire sector. Bediendensyndicalisme in België tussen 1970 en 1985*, KU Leuven, licentiaatsverhandeling, 2004.

in deze bijdrage niet aan bod²⁸. De vakbonden voor de kaders in de privésector zijn grotendeels onderbelicht gebleven²⁹. In deze bijdrage hanteer ik een zuiloverstijgend perspectief op deze blinde vlek. Door de focus op klassenvorming en ideologie neem ik afstand van het institutionele perspectief van waaruit de meeste syndicale geschiedenissen geschreven zijn³⁰. Zowel de christelijke LBC als de socialistische BBTK hadden organen voor kadersyndicalisme. Zij waren verwickeld in confrontaties met werkgeversorganisaties zoals het LACVW, het VBN, het VEV en Fabrimetal. Ook ingenieursverenigingen en “neutrale” kader-vakbonden zoals de Confédération Nationale des Cadres (CNC) mengden zich in het strijdgewoel.

Raf Vanderstraeten en Kaat Louckx hebben aangestipt hoe de verzuiling zich manifesteerde in de institutionalisering van verschillende sociologieën, met een hardnekkig onderscheid tussen de vrijzinnige universiteit van Brussel en de katholieke universiteit van Leuven. In de late negentiende eeuw bestond aan de Brusselse universiteit een grotere openheid tegenover het positivisme. In de geest van Saint-Simon en Auguste Comte stimuleerde het *Institut de Sociologie* van Ernest Solvay een wetenschappelijke focus op de oplossing van maatschappelijke problemen. In dezelfde periode legden Leuvense academici zich in het

Hoger Instituut voor Wijsgebeerte toe op een katholieke sociologie die in de cultuurstrijd tegen het liberalisme en het marxisme ook inzichten van Comte en Emile Durkheim incorporeerde. De uitbouw van een netwerk van sociale organisaties als antwoord op de groei van de industriële arbeidersklasse leidde tot een verhoogde katholieke interesse in de sociologie. Zeker in het interbellum ontstond er een grotere vraag naar universitaire en om maatschappelijke problemen te bestuderen en de zuilorganisaties te beheren³¹. In dit opzicht is de geschiedenis van de sociologie onlosmakelijk verbonden met de genese van de kaders.

De verzuiling is ook weerspiegeld in de definitiestrijd om de kaders. Academici zoals de sociaaldemocraat Henri Janne (verbonden aan het *Institut de Sociologie*) en de christendemocraat André Vlerick (gevormd o.a. aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte) ontwikkelden theorieën over de kaders voor vakbonden en werkgeversorganisaties. In het eerste deel van deze bijdrage toon ik aan dat de opkomst van de kaders al vanaf de late 19e eeuw gepaard ging met ideologische strijd. Het tweede deel steekt van wal met een beschouwing over de expansie van de kaders in de schoot van het Belgische fordisme van de jaren 1950. Het derde deel spitst zich toe op de houding van de kadervakbonden en werkgevers-

28. HELENE VAN DEN DRIESSCHE, *ACOD : syndicalisme in overheidsdienst (1945-1954)*, master scriptie, Universiteit Gent, 2007.

29. Zie vermeldenswaardig is een licentiaatsverhandeling die zeker over de “neutrale” kadervakbonden interesseert: historische achtergronden biedt: LEEN CARRIJN, *Het kaderpersoneel als sociaal-economische groep in België*, licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1985. Het CRISP besteedde twee brochures aan de kaders, *Les Cadres en Belgique* (1971) en *Les Organisations Représentatives des Cadres* (1985). In de studies van P. Van Hooren en C. Baillargeon en L. Peiren komt het kadersyndicalisme aan bod, maar de focus ligt op de bedienden. De SETCa Liège-Huy-Waremme en IHoes brachten samen een studie uit met bijdragen over (de sociale bedrijfspolitiek ten aanzien van bedienden en kaders in de 1ste helft van de 20e eeuw (ERIC GEERKENS) en in de jaren 1970 (CEDRIC LOMBA). *Cols blancs, Cœur rouge, Les combats des employés, techniciens et cadres du SETCa Liège-Huy-Waremme*, Seraing, 2012. Het FUCAM publiceerde drie studies over het kadersyndicalisme met een speciale focus op de kaders die sinds de wet van 22 januari 1985 in de Ondernemingsraad zetelen als een aparte categorie. Behoudens profielschetsen van de NVK, de VK, de CNC en ook enkele huislijsten komt de voorgeschiedenis van deze kadervakbonden niet in beeld. RAMOND QUIVY, *Les cadres et leurs syndicats. Les associations et listes « maison »*, Louvain-La-Neuve, 1991; RAMOND QUIVY, F. MOENS, CHRISTOPHE DÉBOM VAN DRIESSCHE, MONIQUE-TAVERNIER, *Les cadres et leurs syndicats. La Confédération Nationale des Cadres : les logiques d'action de ses représentants*, Louvain-La-Neuve, 1993; RAMOND QUIVY, MONIQUE TAVERNIER, CHRISTOPHE DÉBOM VAN DRIESSCHE, *Les cadres et leurs syndicats. Identité ou solidarité ? Le cas des syndicats traditionnels : CN E et SETCa*, Louvain-La-Neuve, 1996.

30. Rik Hemmerijckx: “De meeste werken zijn zuivere organisatiegeschiedenissen, maar daarnaast hebben een aantal auteurs zich gewaagd aan ideeëngeschiedenissen.” RIK HEMMERIJCKX (m.m.v. DIRK LUYTEN), *De historiografie van de Belgische vakbeweging*, in GUY VAN THEMESCHE, MACHTELD DE METSENAERE, JEAN-CLAUDE BURGELMAN (red.), *De tuin van hed en...*, p. 145. Zie ook DIRK LUYTEN, *De vakbonden*, in PATRICIA VAN DEN ECKHOUT, GUY VAN THEMESCHE (red.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19e en 20e eeuw*, Brussel, 2009, p. 925-943.

31. RAF VANDERSTRAETEN, KAAAT LOUCKX, *Sociology in Belgium. A Sociological History*, Londen, 2018, p. 23, 42.

Henri Janne in 1965, uit AMSAB-ISC, fo005446.

André Vlerick in september 1957, gezeten links tijdens een bijeenkomst georganiseerd door het Antwerps centrum voor Productiviteit, uit CegeSoma, foto 00113146L.

organisaties tegenover een toonaangevende Amerikaanse managementbenadering die de nadruk legde op het belang van goede *human relations* voor samenwerking, sociale vrede en productiviteit³². Het laatste deel gaat over de jaren 1960 toen de problematieken van het kaderpersoneel sterker aan de oppervlakte kwamen. In de nasleep van 1968 schakelden de socialistische en christelijke vakbonden een versnelling hoger om de kaders te winnen voor economische structuurhervormingen. In deze “politieke syndicalisering” van de kaders zagen de werkgeversorganisaties een grote bedreiging voor de “vrije onderneming.” Ze trachtten hiertegenover een “neutraal” alternatief in stelling te brengen.

II. Een voorgeschiedenis van strijd

Tussen 1842 en 1872 kende België een industriële groei die hoger lag dan in Groot-Brittannië en Duitsland. Er ontstond een groeiende nood aan academisch gevormde maar praktisch ingestelde werkkrachten³³. In de Gentse, Luikse en later ook Brusselse ingenieursschool heerste een geloof in wetenschappelijke, technische en materiële vooruitgang. De verwetenschappelijking van het ingenieursberoep kreeg een stimulans door de tweede industriële revolutie³⁴. Hogere bedienden en leidinggevenden maakten in 1890 niettemin slechts 10% uit van de bediendenpopulatie. De hogere bourgeoisie van het bank- en industriezwen stuurde haar jongere telgen naar de ingenieurscholen, omdat het aan de oudste zonen toekwam om de toch meer prestigieuze rechtenstudies aan te vangen³⁵. Sommige ingenieurs bereikten toon-

aangevende posities, zoals Jean Jadot die het schopte tot gouverneur van de *Société Générale*. Een grotere groep was echter actief in het *midde-kader* van de grote bedrijven in de chemiesector, de mijnindustrie, de non-ferro metallurgie en de elektriciteitsindustrie³⁶.

In het vooroorlogse sociaal-katholieke denken waren de ingenieurs een belangrijk maatschappelijk bindmiddel. Ze waren, aldus de Leuvense historicus Pieter Raymaekers, een instrument “om de moderniteit en vooruitgang te pareren en te beheersen”. Katholieke ingenieurs dienden in de fabrieken een geloofspraktijk uit te bouwen als tegengewicht voor het “materialisme” van het patronaat en de arbeidersklasse³⁷. Sociaal-katholieke intellectuelen zoals de ingenieur Arthur Verhaegen lagen in de periode voor Wereldoorlog I ook aan de basis van een doctrine die opgebouwd was rond het concept van de “*maatschappij van het midden*”. Met name de kleine zelfstandigen waren een belangrijke factor van sociale harmonie. Ze combineerden privaat eigendom met familiale arbeidskracht én een religieuze levenshouding. In de woorden van de Leuvense historicus Peter Heyman was deze middenstand “het sociale kruispunt waar arbeid, kapitaal, productie en consumptie elkaar raakten”³⁸. Bedienden maakten in deze visie eveneens deel uit van het heterogene midden.

De katholieke zelfstandigenorganisaties hanteerden een “doelbewuste begripsverwarring”. Ze pretendeerden te spreken voor alle middengroepen – inclusief de bedienden – in een poging om de particuliere eisen van winkeliers en ambachtslieden kracht bij te zetten. Zonder de inwilliging van

32. Kenneth Bertrams schreef in verband met deze *human relations approach* dat “la découverte essentielle reste celle des facteurs humains et pourrait faire à ce titre l’objet d’une étude entière.” Hiertoe lever ik een bescheiden bijdrage. Zie BERTRAMS, *Productivité économique et paix sociale au sein du plan Marshall. Les limites de l’influence américaine auprès des industriels et syndicats belges, 1948-1960*, in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, nr. 9, 2001.

33. CHRISTIAN VANDERMOTTEN, *Two Hundred Years of Change in the Industrial Geography of Belgium*, in: HERMAN VAN DER WIE, JAN BLOMME (red.), *The Economic Development of Belgium since 1870*, p. 152-153.

34. KENNETH BERTRAMS, *Universités et entreprises...*, p. 37-65.

35. GINETTE KURGAN-VAN HENTENRYK, *Permanence et recomposition des élites*, in: GUY VAN THEMESCHE (red.), *Les Classes Sociales...*, p. 413.

36. PIETER RAYMAEKERS, *Makers van een nieuwe wereld. De socioprofessionele geschiedenis van ingenieurs in België (1850-1914)*, doctoraatsverhandeling, KU Leuven, 2013, p. 490.

37. PIETER RAYMAEKERS, *Makers van een nieuwe wereld...*, p. 155-168.

38. PETER HEYMAN, *Middenstandsbeweging en beleid in België. Tussen vrijheid en regulering (1918-1940)*, Leuven, 1998, p. 55.

deze eisen zou de maatschappij van het midden in verval geraten. Overigens ook in liberale kringen leefde het idee dat de middengroepen samen een vuist konden maken tegen het socialisme van de arbeidersklasse³⁹. Voor veel bedienden lag een identificatie met *“les classes moyennes”* voor de hand. De bedienden waren vaak lid van gemengde syndicaten waartoe ook patroons behoorden. Niettemin kwamen enkele organisaties tot stand die de kiem vormden van het latere christelijke en socialistische bediendensyndicalisme⁴⁰. De doorbraak daarvan kwam er tijdens het interbellum met de oprichting van de socialistische Algemene Bond der Bedienden (ABB) in 1920 en de fusie van twee christelijke bediendensyndicaten tot de Landelijke Bedienden Centrale (LBC) in 1933⁴¹.

In 1910 waren de 136.754 bedienden van de privésector goed voor 5,63 % van de actieve bevolking. In 1930 stegen hun aantallen naar 304.895 ofwel 9,05 % van de actieve bevolking. Deze aangroei hangt samen met de schaalvergroting van de industrie en de expansie van de tertiaire sector. De historicus Peter Vanhooren wijst erop dat deze transformaties gepaard gingen met een groeiende aandacht voor de werk- en levensomstandigheden van de bedienden. Het “bediendenvraagstuk” had ook betrekking op de statuserosie die zij ervaren. De numerieke aangroei van de bedienden en de rationalisering van de arbeidsorganisatie hadden hun positie als patronale vertrouwenspersoon ondermijnd, alsook het intellectuele karakter van hun werk uitgehold. De crisis van de jaren 1930 versterkte deze vervreemding doordat werkloosheid ook zijn intrede deed bij de bedienden. In deze context cultiveerde de christelijke vakbond het bewustzijn dat de bedien-

den een “stand” vormden met andere belangen, levens- en denkwijzen dan de arbeiders en de zelfstandigen. De vakbond was een “standsgroep” die zich ook de ziekenzorg, de sociale zekerheid en de ontspanning van de bediende aantrok.

In hun studie over de socialistische bediendenbond verwijzen Camille Baillargeon en Luc Peiren naar een “toezierende klasse, zeg maar kaders” waartoe zij ook de ingenieurs rekenen. Het aantal universitaire op de arbeidsmarkt was licht gestegen van 3 % in 1910 naar 3,9% in 1930. Deze kaders namen intermediaire posities in tussen de bedrijfstop en de uitvoerders⁴². In het interbellum ontstonden met de *Fédération des associations belges d’ingénieurs (FABI)* in 1926 en de Vlaamse Ingenieursvereniging (VIV) in 1928 twee organisaties die zich toelegden op de beroepsbelangen van de burgerlijke ingenieurs⁴³. Beide organisaties telden zowel bedrijfseigenaars als gesalarieerde ingenieurs in de rangen. De crisis van de jaren dertig trof ook de ingenieurs. In 1935 waren 2000 op een totaal van ongeveer 10.000 universitaire ingenieurs werkloos⁴⁴. FABI en VIV ijverden in dit klimaat voor de bescherming van de burgerlijke ingenieurstitel. Ze verzetten zich tegen het gebruik van de ingenieurstitel door de niet-universitaire “technische ingenieurs”. De FABI en de VIV gaven blijk van dezelfde gang naar corporatisme die toen zeer kenmerkend was voor de vrije beroepen⁴⁵. Beide organisaties gingen prat op de superioriteit van de universitaire ingenieurs. Daar hoorde een gepaste maatschappelijke status bij en de best bezoldigde ingenieursfuncties.

Voor de kapitalistische klasse was dit een ongevaarlijke vorm van belangenverdediging⁴⁶. De VIV

39. PETER HEYRMAN, *Middenstands beweging en beleid in België...*, p. 24, 55, 489.

40. PETER VAN HOOREN, *“Monsieur L’employé. Naissance, déclin et consolidation d’une classe sociale de prestige*, in : GUY VAN THEMESCHE (red.), *Les Classes Sociales ...*, 2016, p. 186, 196-198.

41. PETER VAN HOOREN, *Bedienden in beweging. Een geschiedenis van de Landelijke Bedienden Centrale*, p. 38 ; CAMILLE BAILLARGEON, LUC PEIREN, *125 BBTK*, Gent, 2017, p. 118.

42. CAMILLE BAILLARGEON, LUC PEIREN, *125 BBTK*, p. 14, 32, 47.

43. JEAN C. BAUDET, *Situation des ingénieurs en Belgique*, in : Société Contemporaine, 1991, 6, pp. 119-125

44. RENÉ BRION, *La querelle des ingénieurs en Belgique*, in : A.G. RELOON, (red.), *Les ingénieurs de la crise : titre et profession entre les deux guerres*, Parijs, 1986, pp. 255-270.

45. FRED STEVENS, *Les Professions Libérales*, in : GUY VAN THEMESCHE, *Les classes socialisées ...*, p. 376-385.

46. Zie daarover bv. PETER F. MEKINS, *Scientific Management and Class Relations : A Dissenting View*, in : Theory and Society, Vol. 13, No. 2 (Mar., 1984), pp. 177-209

cultiveerde daarbovenop ook het cultuurflamingantische ideaal van de “Vlaamse leidende stand” en benadrukte een verwantschap met het Vlaams Economisch Verbond (VEV) dat in 1926 ontstaan was. VIV-voorzitter P. Stevens meende in 1931 dat “nijveraars en financiers enerzijds en ingenieurs anderzijds gemeenschappelijke belangen” hadden en “op mekaar aangewezen” waren⁴⁷. Opmerkelijk is dat ook het Algemeen Christelijk Verbond van Werkgevers (ACVW) net zoals het VEV en in tegenstelling tot de Franstalige Association des Patrons et Ingénieurs Chrétien (APIC) géén uitgesproken focus had op de ingenieurs als doelgroep⁴⁸. Het streven naar de bescherming van de ingenieurs én de gedeelde roeping met het (Vlaamsgezinde) patronaat hebben het kadersyndicalisme afgeremd. In de jaren 1930 was daarvan geen sprake, wellicht omdat er nog geen numeriek sterk kaderstratum bestond.

In vergelijking met de VS en Duitsland in deze periode vormden de ingenieurs en managers in dienst van de privésector nog een betrekkelijk kleine groep in de meeste Europese landen⁴⁹. Bourdieu en Boltanski rekenen hen tot de opkomende fractie van de middenklasse, terwijl de zelfstandigen behoorden tot de neergaande fractie. Onder auspiciën van Action Populaire ontstond er in Frankrijk een vitale beweging rond de notie van de middenklasse. De jezuïet André Desqueyrat stipte het personalisme aan als de “*mystique*” van de middenklasse. Volgens mede-jezuïet Albert Gortais vertegenwoordigden ingenieurs een persoonlijk element in de anonieme wereld van het grootkapitaal. De middenklasse – met zelfstandigen én ingenieurs – stond voor een “derde weg” tussen socialisme en kapitalisme. Samen met het corporatisme vormde dit ook een ideologisch element van het Franse fascisme. Volgens Boltanski was dit fascisme een unie van

rationalisme en spiritualisme, belichaamd door een alliantie tussen de opkomende en neergaande fracties van de middenklasse⁵⁰.

Ook in België waren er initiatieven die onder de vleugels van een brede middenklasse zowel de opgaande als neergaande fracties trachten te verenigen achter een antidemocratisch maatschappijproject. De Belgische zelfstandigen hadden zwaar klappen gekregen door de economische crisis. De slecht georganiseerde middenstandsbeweging was volgens Heyrman een “ideaal sociaal instrument in de handen van de hoge burgerij in de strijd tegen democratisering.” Conservatief-katholieke intellectuelen steunden op de leer over de maatschappij van het midden. Een belangrijk figuur in dit verband was Octave Mélon die tot 1934 proost was van de Katholieke Middenstandsorganisatie in Luik⁵¹. Minder geweten is dat Mélon ook een grote invloed uitoefende op Desqueyrat en het Franse kadersyndicalisme. Volgens Mélon kon het socialisme gestopt worden door een zelfbewuste middenklasse. In de corporatistisch georganiseerde natie bestond de middenklasse uit iedereen die controle uitoefende over zowel arbeid als kapitaal. Arbeid omvatte zowel intellectuele als manuele arbeid. Kapitaal kon ook de vorm van een hoger diploma aannemen. Mélon liet dus ruimte voor de kaders in zijn definitie van de middenklasse⁵².

De conservatief-katholieken slaagden een lange tijd in hun opzet om de katholieke middenstandsorganisaties op sleeptouw te nemen in de interne zuilenstrijd tegen de organisaties van werknemers en landbouwers. De neutrale middenstandsorganisaties wilden de verdeeldheid tussen het katholieke en liberale middenstandslieven dan weer overstijgen in een eigen “partij van het midden”. Léon Degrelle wist in de crisisjaren

47. Aan de lezers, in *Technische Mededelingen der VIV*, jg. 1, nr.1, juli 1932.

48. Zie bv. P. HEYRMAN, *Middenstandsbewegingen beleid in België*, p. 339.

49. KEES VAN DER PIJL, *Transnational Classes...*, p. 150-151. BOB CARTER, *Capitalism, Class Conflict...*, p. 51.

50. LUCBOLTANSKI, *The Making of a Class. Cadres in French Society* (Translated by ARTHUR GOLDHAMMER), Cambridge, 1987, p. 69, 109; KEES VAN DER PIJL, *Transnational Classes and International Relations*, 1998, p. 149-150.

51. PETER HEYRMAN, *Middenstandsbewegingen beleid...*, p. 357.

52. OCTAVE MÉLON, *L'ordre social et les classes moyennes*, Gent, Association belge pour le développement des classes moyennes, 1933. Zie LUCBOLTANSKI, *The Making of a Class*, p. 61.

handig gebruik te maken van deze sentimenten. Rex kon belangrijke delen van de middenstandsbeweging penetreren. Met zijn pleidooien voor een ethisch reveil en uithalen naar het “hyperkapitalisme” kon Degrelle als geen ander inspelen op het maatschappelijke ongenoegen. Het Vlaams-nationalistische VNV was veel minder verankerd in de middenstandsbeweging. Iemand als Victor Leemans, het hoofd van de Vlaamse Arbeidsorde, had volgens Heyman “weinig kaas gegeten” van de middenstandsproblematiek⁵³.

Heyman ziet hier echter iets over het hoofd. Als katholieke socioloog legde Leemans in de traditie van het cultuurflamingantisme een grotere aandacht voor de dag voor de opkomende lagen van de middenklasse⁵⁴. Hij erkende dat de ingenieurs, zoals andere “intellectuele beroepen”, erg leden onder de crisis. Materiële belangenbehartiging was legitiem, maar zou geen einde maken aan de “crisis van de geest”. Universitairen die slechts uit waren op een hoge functie maakten “de hogere stand tot een oorzaak van klassenstrijd”. Leemans verheugde zich over de opbloei van het wetenschappelijke leven. Dankzij vakbekwame intellectuelen was Vlaanderen “gewapend voor de technische beheersing van het leven.” Als gevolg van een “eenzijdige beroepsbelangstelling” schoot men echter tekort op het vlak van “geestelijke vormgeving”. De intellectuelen dienden ook dit ter harte te nemen om van de Vlamingen een volk te maken⁵⁵. In navolging van de Duitse econoom Werner Sombart pleitte Leemans voor een geleide economie waarbinnen de “private economie” werd gehandhaafd “onder het toezicht van die leidende gezichtspunten” die een “gezond economisch leven aan de natie” verzekerden⁵⁶.

Leemans was een exponent van de conservatieve revolutie die ook in Vlaanderen gedragen werd door intellectuelen uit de katholieke, hoogopgeleide middenklasse. In het crisisklimaat van de jaren 1930 waren velen onder hen niet langer bereid om de bestaande, burgerlijke en Belgische orde nog te aanvaarden. Zij wensten hun rol als intermediair – een idee dat sterk leefde in het sociaal-katholieke denken – in meer ideale (minder liberaal-democratische) omstandigheden te vervullen⁵⁷. Niettegenstaande de invloed van corporatistische denkbeelden bestond er binnen het VEV een vrees voor een radicalisering van de kaders. In 1935 nam VEV-voorzitter Baldewijn Steverlynck het initiatief tot een bekende brief aan Leopold III waarin de (taalkundige) paritaire samenstelling van alle economische, financiële en sociale overheidsorganen werd geëist⁵⁸. Ook de voorzitters van het LACVW (Léon Bekært), het ACW (Hendrik Heyman) en de Vlaamse afdeling van het Christelijke Middenstandsverbond (Alfons Van Coillie) ondertekenden de brief. Ze riepen de overheidsdiensten op om werk te verschaffen aan het “Vlaams intellectueel proletariaat”. Steverlynck wou verhinderen dat jongeren de “extreemste en radicaalste oplossing” gingen propagieren. Deze bekommernis speelde ook mee in de twisten tussen Gaston Eyskens en Frans Van Cauwelaert. Volgens beide katholieke kopstukken hadden de kaders een rol te vervullen in de pacificatie van de klassenstrijd en de Vlaamse economische ontwikkeling. De “intellectuelen” konden zich volgens Eyskens echter niet vinden in de minimumdoctrine en wat hij “het extremisme van het geduld” noemde.⁵⁹ Het federalisme en een “solidaristisch maatschappijmodel” moesten hen op het rechte pad brengen. Het kwam er voor Gaston

53. PETER HEYMAN, *Middenstandsbewegingen beleid...*, p. 384-395. Zie ook zijn artikel *Middenstandsbewegingen Vlaamse Beweging (1880-1940)*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 57, nr. 4, 1999, p. 223.

54. DRIES GOEDERTIER, *Lodewijk de Raet. Primordiale nationalist of organische intellectueel van de nieuwe middenklasse?*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 76, nr. 2, 2017, pp. 103-141.

55. VICTOR LEEMANS, *Hoogland. De strijd om het nieuwe rijk*, 1937, p. 89-119.

56. VICTOR LEEMANS, *Werner Sombart. Zijn economie en zijn socialisme*, 1939, p. 170-175.

57. WOUTER GOEDERTIER, *The Ambiguity of Solidarity. Belgium and the Global Struggle against Apartheid*, doctoraatsverhandeling, KU Leuven, 2015, p. 165-170.

58. *Open brief aan zijne Majesteit Leopold III*, in *VEV-Berichten*, jg. 9, nr. 11, november 1935.

59. <https://www.tijd.be/opinie/paleis/vader-van-de-tijd/10047445.html>, 8 september 2018.

Eyskens op aan “het economische te dwingen tot een harmonische sociale dienstbaarheid”⁶⁰.

In hun appel aan de middenklasse deden Mélon, Leemans, Eyskens en Van Cauwelaert allen beroep op corporatistische en nationalistische denkbeelden. Hetzelfde kan ook gezegd worden van Hendrik De Man onder wiens impulsen de BWP een opening maakte naar de kaders. Als scholier raakte De Man geïnspireerd door het cultuurflamingantisme van Lodewijk de Raet, die zoals zijn inspirator Emile Waxweiler (de eerste directeur van het Brusselse *Institut de Sociologie*) meende dat de technisch opgeleide intellectueel als “sociale ingenieur” kon bijdragen tot harmonieuze arbeidsverhoudingen. De Man ontleende eraan de gedachte dat universitaire een leidende rol te vervullen hadden voor de natie⁶¹. Hij trok ook de lijn door van Eduard Bernstein. De toename van ingenieurs en bedienden was volgens deze Duitse socialist het bewijs voor de differentiatie van de klassenverhoudingen⁶². Ook De Man wou af van een socialisme dat uitsluitend gegrondvest was op de arbeiders. Hij stelde (niet ongelijkaardig aan Leemans) dat “spirituele belangen” voorrang hadden op “materiële belangen”. Het socialisme diende zich eerder in te zetten voor het algemeen belang dan voor een uitzichtloze klassenstrijd. De Man achtte de arbeidersklasse te onbekwaam en zelfzuchtig om de staat – het instrument van het algemene belang – te besturen.

De “*klasse der intellectuelen*” daarentegen zou zich vanwege haar intermediaire positie niet laten leiden door een particulier belang. Zij stond bovendien al in voor de coördinatie van de grootschalige productie. De leiders in industrie, staat en wetenschappen vormden een potentieel “regerende klasse” die de

kapitalistische klasse overbodig kon maken. De “in het middelpunt staande ontwikkelden van een nieuwe middenstand” waren de nieuwe verlossers. Het Plan van de Arbeid was de uitwerking van die gedachte, zoals de Nederlandse historicus Jan Willem Stutje aanstipt. De intellectuelen dienden een “Front van de Arbeid” op te bouwen tegen de “geldmuur” van het financierskapitaal. Deze vormde een bedreiging voor de “volkseenheid” van productieve ondernemers, middengroepen en arbeiders. In het *socialisme national* van De Man vloeide het algemeen belang over in het belang van de natie. Met zijn zin voor nationalisme en sociaaleconomische “structuurhervormingen” wilde De Man het initiatief herwinnen op het nationaalsocialisme. Gaandeweg dreef hij echter af naar rechts om tijdens WOII uiteindelijk te collaboreren met de Duitse bezetter⁶³.

III. Het Belgisch fordisme en de expansie van de kaders

Na de overwinning op Nazi-Duitsland ontpopte de VS zich tot de dominante kracht binnen de mondiale politieke economie. Zij organiseerde West-Europa in een Atlantisch verbond tegen de Sovjet-Unie⁶⁴. De NAVO en het Marshallplan bewerkstelligden de extrapolatie van het fordisme naar West-Europa⁶⁵. Onder impuls van modernistische patronen uit de metaalverwerkende industrie en hervormingsgezinde vakbondsleiders nam ook België stappen om de voorwaarden te creëren voor een accumulatiemodel dat steunde op een sterkere koopkrachtige vraag. Ten eerste moest de arbeidsproductiviteit worden opgedreven. De tweede voorwaarde was sociale vrede⁶⁶. Het “Sociaal Pact” van 1944, de wet op

60. GASTON EYSKENS, *Het Economisch Probleem en de Vlaamse Volksgemeenschap*, in: *Nieuw Vlaanderen*, jg. 2, nr. 32, 8 augustus 1936.

61. DRIES GOEDERTIER, *Lodewijk de Raet. Primordiale nationalist of organische intellectueel van de nieuwe middenklasse?*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 76, nr. 2, 2017, pp. 103-141; JAN WILLEM STUTJE, *Hendrik De Man. Een man met een plan*, p. 23.

62. KEES VAN DER PIJL, *Gramsci and Left Managerialism*, in: *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, jg. 8, nr. 4, 2005, p. 505; VAL BURRIS, *The Discovery of the New Middle Class*, in: *Theory and Society*, jg. 15, nr. 3, 1986, p. 327.

63. J.W. STUTJE, *Hendrik De Man ...*, p. 147-181; L.L. WIMMANS, *Beelden betekenis van het maatschappelijke midden*, p. 120-123.

64. KEES VAN DER PIJL, *Transnational Classes and International Relations*, 1998, p. 65-97.

65. BOB JESOP, *The Future of the Capitalist State*, Cambridge, Polity press, 2007.

66. DIRK LUYTEN, *Sociaal-economisch overleg in België sedert 1918*, 1995, p. 108-111.

de bedrijfsorganisatie van 1948 en het productiviteitspact van 1954 waren in dit verband belangrijke mijlpalen. Het Belgische holdingkapitaal had door langlopende investeringen in de exportgerichte zware industrie echter geen belang bij een duurzame koopkrachtverhoging. Zij negeerden bovendien de voordelen die de multivisionele structuur van de Amerikaanse bedrijven te bieden had⁶⁷. In België hadden General Motors en Ford Motor Company zich tijdens de jaren 1920 gevestigd in Antwerpen. De modernisering van de haveninfrastructuur na WOII stelde hen en ook de petrochemische industrie in staat om uit te breiden⁶⁸.

Er bestond lange tijd een contradictie tussen enerzijds een (deels) verouderde industriële structuur en anderzijds een geleidelijke veralgemening van de fordistische massaconsumptie⁶⁹. De Belgische economie groeide in de jaren vijftig maar traag aan in vergelijking met de Europese buurlanden. Tussen 1947 en 1961 nam de bedieningspopulatie niettemin met 64% toe. Ook het aantal universitaire op de arbeidsmarkt steeg van 4,45% in 1947 naar 6,51% in 1961. De expansie van de kaders kon rekenen op de aandacht van de BDOP.⁷⁰ De opvoering van de productiviteit was een centraal aandachtspunt van het Marshallplan. De BDOP werd opgericht om de bedrijven hierin bij te staan⁷¹. Het voorzitterschap werd opgenomen door Roger De Staercke die van 1953 tot 1962 afgevaardigd beheerder van het VBN was.

Net zoals Léon Bekaert, die voorzitter was van het VBN tussen 1952 en 1961, behoorde hij tot de modernistische patroons⁷². Beiden waren gewonnen voor de organisatie van managementopleidingen voor directeurs en hogere kaders.⁷³ In Gaston Deurinck, de directeur-generaal van de BDOP, vonden zij een bekwame bondgenoot.

Op het nationale congres van de productiviteit in 1959 wees Deurinck op de toenemende complexiteit van het sociale arbeidsproces. De verschuiving van fysieke, mechanische en lichamelijke naar intellectuele arbeid noopte tot een vldragen inspanning om de kaders en de vorsers te vormen tot een "intellectuele elite". Door hun inzet voor de vervolmaking van hun medewerkers zou deze elite alle "intellectuele krachten" van het land verder helpen ontplooiën⁷⁴. Voor de "vervolmaking" van de kaders werkte de BDOP samen met universitaire centra. Het Leuvense *Centre de perfectionnement dans la direction des entreprises* van de professor economie Michel Woitrin kreeg in 1960 een opdracht om het aantal bedrijfskaders in kaart te brengen. Het onderzoek becijferde voor de privésector 45.000 tot 50.000 kaders en 10.000 leden van de algemene directie (die men tot de kaders rekende). Met inbegrip van de 10.000 hogere ambtenaren in overheidsdienst kwamen de onderzoekers uit op 65.000 à 70.000 kaders voor de Belgische economie.⁷⁵ In de nijverheid waren er 28.000 kaders werkzaam, voornamelijk in sectoren met een "tech-

67. HERMAN VAN DER WEE, *Investment strategy of Belgian industrial enterprise between 1830 and 1980 and its influence on the economic development of Europe*, in: HERMAN VAN DER WEE, JAN BLOMME, *The Economic Development of Belgium* p. 84-90.

68. ANDRÉ MOMMEN, *The Neo-liberal Experiment and the Decline of the Belgian Bourgeoisie*, in: HENK OVERBEEK (red.), *Restructuring hegemony in the global political economy: the rise of transnational neo-liberalism in the 1980s*, Oxon/ New York, 1993, p. 199-201.

69. SIJN OOSTERLYNCK, *The political economy of regionalism in Belgium: imagining and institutionalising the Flemish regional economy*, Lancaster University (unpublished doctoral dissertation), 2007, p. 105; zie ook ELS WITTE, ALAIN MEYNEN (red.), *De geschiedenis van België na 1945*, Antwerpen, 2006, p. 59.

70. CAMILLE BAILLARGEON, LUC PIREN, *125 BBTk*, p. 29-33.

71. ANDRÉ MOMMEN, *De teloorgang van de Belgische bourgeoisie*, Leuven, 1982, p. 107; JEAN LANNOYE, *Algemeen perspectief*, in: Belgische Dienst Opvoering Productiviteit, 1952, p. 7-9; ROGER DE STAERCKE, *redvoering op het Nationaal Congres over de Productiviteit*, 1956.

72. KEES VAN DER PIJL, *The Making of an Atlantic Ruling Class*, London, Verso, 1984,

73. KENNETH BERTRAMS, *Universités & Entreprises. Milieux académiques et industriels en Belgique 1880-1970*, Bruxelles, 2006, p. 321-322.

74. Toespraak Gaston Deurinck, Nationaal Congres Productiviteit 1959, Archief André Vlerick, map 4.3.3.2.11

75. MICHEL WOITRIN, PAUL L. MANDY, GUY DE GHELLINCK, PHILIPPE DUVIEUSAT, *De bedrijfsleiders in de Belgische economie. Hun aantal, opleiding, functie, leeftijd en vervolmakingsbehoeften*, Brussel, 1960.

nisch karakter” en een hogere “graad van organisatie”. Een ander onderzoek kwam tot dezelfde conclusie. Het procentuele aandeel van de kaders in de tewerkstelling was hoog in de farmaceutische nijverheid (20,7%), de metaalverwerkende nijverheid (19,8%), de scheikundige industrie (13,1%), de elektriciteitssector (10,8%) en de petroleumnijverheid (12,6%). In de koolmijnen (3%), de weverijen en spinnerijen (5,4%) en de staalindustrie (5,6%) lagen deze percentages veel lager. In de tertiaire sectoren waren er in de verzekeringen (26,9%) en het bank- en financiewezen (19,4%) ook veel kaderleden.⁷⁶

Ondanks het verzet van het holdingkapitaal werden in de jaren 1950 sociale overlegstructuren opgericht waarin afspraken werden gemaakt over lonen, arbeidsvoorwaarden en de productiviteit. De uitbouw van het onderwijs en de sociale zekerheid kwam neer op een coördinatie van de reproductie van arbeidskracht. Talrijke structuren – al dan niet paritair beheerd – zagen het licht die gedreven waren door een logica van planning, organisatie en controle. Deze tendens naar maatschappelijke interdependentie was een ontwikkeling waar talloze ingenieurs en kaders tijdens het interbellum en de oorlogsjaren al frequent op aanstuurden onder de noemer van een “grotere gebondenheid”. Nico Wouters heeft gewezen op de prominente aanwezigheid van een technocratische stroming binnen de Belgische *Führer* staat.⁷⁷ In de naoorlogse periode gaf de socialisatie in de sfeer van de productie en de reproductie een stimulans aan de groei van de kaders. Na WOII ontpopten de CVP en de BSP zich tot de “rekruteringscentra” voor universitair geschoolden die een carrière ambieerden in de structuren van de

welvaartstaat. Volgens de Belgische politicoloog André Mommen konden technocraten en specialisten door hun controle over essentiële staatsfuncties en openbare voorzieningen uitgroeien tot een relatief autonoom sociaal stratum tegenover de kapitalistische klasse⁷⁸.

In dit verband is het relevant om de ideeën van Henri Janne onder de loep te nemen. Deze classicus en doctor in de Letteren en Wijsbegeerte (ULB, 1932) was tussen 1933 en 1946 lid van de Parti Libéral. Tussen 1944 en 1947 was hij kabinetschef van de Minister van Economische Zaken en vervolgens twee jaar kabinetschef van de Minister voor Economische Coördinatie en Nationale Wederuitrusting. Door de band genomen waren deze ministers vaak partijloze en niet-parlementaire technocraten met liberale (zoals Albert De Smaele⁷⁹) of socialistische (zoals Paul De Grootte) sympathieën.⁸⁰ In 1946 zette Janne zelf de stap naar de BSP omdat de postulaten van het klassieke liberalisme volgens hem door het feit van een steeds sterkere maatschappelijke coördinatie achterhaald waren geworden. Onder de socialist Paul-Henri Spaak was Janne in 1949 nog kort de Directeur-Generaal van “la Coördination économique dans les services du Premier Ministre.”⁸¹ Janne maakte dat jaar de overstap naar de ULB waar hij Eugène Dupréel opvolgde als docent Algemene Sociologie. Tussen 1952 en 1959 was Janne directeur van het *Institut de Sociologie* en in 1956 werd hij rector van de ULB. Janne was een spilfiguur in het netwerk dat André Renard verzamelde voor het sociaaleconomische programma van het ABVV. Uit de werkzaamheden van deze “Commissie Renard” vloei de in 1956 het ABVV-rapport “Holdings en economische demo-

76. Zie de cijfers van het Studiecentrum voor de Sociale en Beroepsproblemen van de Techniek, aangehaald door HENRI JANNE, *De Kaders*, 1961 (AMSAB, Bibliotheekcollectie).

77. NICO WOUTERS, *De Führerstaat. Overheid en Collaboratie in België (1940-1944)*, Tiel t, 2006, p. 178.

78. ANDRÉ MOMMEN, *De teloorgang ...*, p. 120-125.

79. Niet te verwarren met gelijknamige uitgever van De Standaard en Het Nieuwsblad.

80. PAUL VAN MOLLE, *Het Belgisch Parlement, 1894-1972*, Brussel, 1972 en THEO LUYKX, *Politieke geschiedenis van België*, Brussel, 1964.

81. CLAUDE JAVEAU, *Henri Janne. L'humanisme fait sociologie*, in JEAN FERRETTE (red.), *Généalogie des sociologues et anthropologues belges disparus*, Parijs, 2015, p. 97; ROBERT HENRION, MARCEL BOLLE DE BAL, *Notice sur Henri Janne*, in *Annuaire de l'Académie royale de Belgique*, vol.160, Bruxelles, 1994, p. 117-149. PIERRE TILLY, *André Renard et les réseaux économiques: la démocratie industrielle par des réformes de structures*, in MICHEL DUMOULIN, *Réseaux Economiques et construction Européenne*, Brussel, 2004, p. 309.

cratie" voort waarin de concentratie van economische beslissingsmacht werd aangeklaagd en een soepele planning van het financie- en energiewezen werd bepleit⁸². Een integrale planning neigde voor Janne te hard naar een technocratie met een "classe bureaucratique et technique dirigeante" aan het roer die autoritair beslissingen doordrukte en werknemers uitbuitte⁸³.

Janne legde een grote aandacht aan de dag voor de evoluerende klassenverhoudingen⁸⁴. Sociaal-democratische intellectuelen van de BSP neigden ernaar de bedienden en kaders weg te laten uit hun analyses⁸⁵. In 1946 wees Janne daarentegen op de aangroei van "*dessinateurs et spécialistes*" in de bedrijven. Hoewel ontsproten aan de arbeidersklasse vielen zij sociologisch te onderscheiden door hun opleidingsniveau en levensstandaard. Daarbovenop ging het monopolistisch kapitalisme ook gepaard met de opkomst van managers en ingenieurs. Ultiem zou de socialisatie van economische activiteiten uitmonden in de "*substitution de la morale du service à celle du profit*." Enkel de staat zou dan nog de organisatie van de economie op zich kunnen nemen, zonder evenwel het private initiatief volledig uit te schakelen. Janne keek daarvoor in de richting van managers en ingenieurs. Het kwam deze "*cadres*" toe om missies te volbrengen inzake de planning van productie en distributie, het wetenschappelijk onderzoek en de algemene maatschappelijke organisatie. Zij behoorden tot de wereld van de arbeid maar vormden weliswaar haar elite⁸⁶.

Reeds in 1946 had het ABVV gepoogd om de burgerlijke ingenieurs te organiseren in het *Syndicat des ingénieurs civils*. In 1948 wilde men dit uitbreiden naar een vakbond van alle universitaire. De centrales werkten hieraan mee met technische commissies en binnen de socialistische bediendebond bestond er bijvoorbeeld een *Groepering der Universitaires*⁸⁷. Eind 1948 verzette de bediendebond zich echter tegen een universitairevakbond die slechts de uitdrukking kon zijn van een "abominabele kastegeest". Op het congres van november 1949 veranderde ze wel haar naam in de Bond der Bedienden, Technici en Kaders. In de jaren 1950 had de BBTk nog geen werking voor het kaderpersoneel⁸⁸. In de schoot van de christelijke LBC daarentegen ontstond in 1953 al het Nationaal Verbond voor Kaderpersoneel (NVK). Onder invloed van het ACV zou het standsbewustzijn van de gesyndiceerde bediende plaats ruimen voor een versterkte band met de arbeiders. Niettemin bleef het LBC hameren op de eigenheid van de bedienden, zij het in minder prominente toonaarden⁸⁹.

LBC-secretaris-generaal Lode Deweerdt omschreef de kaders als de "elite der hoofdarbeiders"⁹⁰. Ook volgens Ignaas Lindemans, een licentiaat economie en de eerste NVK-secretaris, vormden de kaders een "elite der bedienden." ACV-voorzitter August Cool noemde de kaders die kozen voor het NVK zelfs de "elite van de kaders". Op 12 en 13 mei 1956 hield het NVK zijn allereerste studiedagen. In drie studieverslagen werd benadrukt dat de kaders een specifieke groep vormden in de

82. JEAN-PAUL MAHOUX, *Sociologues et militants : les membres de la commission André Renard (1952-1958)*, in JOSÉ GOTOVITCH, ANNE MORELI (red.), *Militantisme et militants*, Brussel, 2000, pp. 161-173 ; Over Henri Janne en zijn medewerking aan het tijdschrift *Socialisme*, zie EVA SCHANDEVYL, *Intellectuels belges en quête d'un nouveau socialisme : l'aventure des Cahiers socialistes (1944-1953)*, in *European Review of History – Revue européenne d'Histoire*, nr. 1, 2006 (13), pp. 67-82.

83. HENRI JANNE, *Socialisme et Planification*. Extraits de la revue "socialisme" nrs 1, 2, 4, 5, 1954, p. 9.

84. Volgens Janne waren de klassenverhoudingen anders geëvolueerd dan Karl Marx voorspeld had. De proletariseringssthesis vond hij achtehaald. HENRI JANNE, *L'antialibiade ou la révolution des faits : les problèmes de l'heure, nouvelles perspectives sur le monde d'après-guerre*, Brussel, 1946, p. 288. Zie daarover ook MATEO ALALUF, *Quelle classe ouvrière...*, p. 220-221.

85. LÉON DELSINNE, *Éléments d'une doctrine à l'égard des classes moyennes*, in *Socialisme*, nr. 2, 1954 (1), p. 136-140 ; SARAH TIMMERMAN, *Le PSB s'ouvre aux classes moyennes*, in *BTNG*, nr. 3-4, 1998 (28), p. 481-483.

86. HENRI JANNE, *L'antialibiade...*, p. 115-124, 244-247.

87. Brochure VK, *Zichzelf zijn en samen a ktie voeren*, (AM SAB, Bibliotheekcollectie).

88. CAMILLE BAILLARGEON, LUC PIREN, *125 BBTk*, p. 65, 186, 203-204.

89. PETER VAN HOOREN, *Bedienden in beweging. Een geschiedenis van de LBC*, p. 55, 232.

90. L. DEWEERDT, *Een oproep, een welkom*, in *De Schakel*, jg. 1, nr. 1, maart-april 1955.

Ignas Lindemans, collectie KADOC, kfa008364.

ondememing en het sociaaleconomische leven⁹¹. Het NVK bracht de kaders in verband met de overgang van het “industriële kapitalisme” naar het “groepskapitalisme”. Niet de industrieel maar de financiers waren voortaan de toonaangevende “elite van de bourgeoisie” in de beheerraden van de grote ondernemingen. Volgens het NVK was de “moderne staat als het ware uitgehold door het groepskapitalisme”. Politieke partijen dienden “rekening te houden met het programma van de grote groepen”⁹².

Die analyse van het NVK doet naast het ABVV-rapport uit 1956 ook denken aan de staatsmonopolie-kapitalisme theorie die in deze periode opgang maakte⁹³. Communistische partijen zagen in de welvaartsstaat een versmelting tussen de monopolies en de overheid die het socialisme zou bespoedigen⁹⁴. Niet alleen marxisten meenden dat de concentratietendens en staatsinterventie het einde van het kapitalisme inluiden. De Amerikaanse economen Berle en Means benadrukten dat de naamloze vennootschap een scheiding tussen eigendom en beheer impliceerde⁹⁵. De aandeelhouders hadden het beheer gedelegeerd aan de managers die echter niet gebonden waren aan het winstmotief⁹⁶. Volgens de Oostenrijkse econoom Joseph Schumpeter zou de opkomst van bureaucratistische bedrijven uitmonden in het socialisme: de controle van de “managerial class” over het sociaaleconomische leven⁹⁷. Ook volgens de

Amerikaanse politieke filosoof James Burnham diende zich een heersende klasse van “technocraten” aan die het kapitalisme bedreigde⁹⁸.

Het NVK nam de scheiding tussen eigenaar-kapitalist en leiding in de onderneming als het vertrekpunt van zijn sociologische beschouwing. De expansie van het aantal kaders en een wetenschappelijke omkadering vormden het wezenskenmerk van het moderne bedrijf. Het NVK benadrukte dat de kaders hoger geschoolde werkkrachten waren die geen beslissingsrecht uitoefenden over de “factor kapitaal” en hiertoe in een “volledige band van afhankelijkheid” stonden⁹⁹. De bedrijfsdirectie legde zich toe op de “ondememersfunctie”. Zij bepaalde de doelstellingen en selecteerde de aan te wenden middelen. De kaders bleven van dergelijke verantwoordelijkheid verstoken. Hun functie sloeg op de “mediale arbeid met betrekking tot het gebruik der middelen”. Als dusdanig vormden zij een “schakel” tussen doel en de uitvoering. Het NVK ontleende deze analyse aan Charles Bettelheim. Volgens deze Franse marxist behoorden directeurs vanwege hun controle over de productiemiddelen tot de bourgeoisie, terwijl de meeste kaders deze middelen slechts aan het werk konden zetten¹⁰⁰. Het meesterschapspersoneel behoorde volgens het NVK niet tot de kaders. Hun rol was beperkt tot “de controle op de prestaties van het uitvoerend personeel”¹⁰¹.

91. Verslag 1 “Het kaderpersoneel en het syndicalisme voor kaderpersoneel”, Nationale Studiedagen NVK, 12-13 mei 1956 (KADO C, archief NVK, nr. 1.5).

92. Verslag 3 “Het kaderpersoneel en de sociaaleconomische structuren.”, Nationale Studiedagen NVK, 12-13 mei 1956 (KADO C, archief NVK, nr. 1.5).

93. In eigen land was het vooral Pierre Joye die wees op de toenemende concentratietendensen van het Belgische kapitalisme. De NVK besprak zijn boek in *De Schakel*, 1956, jg. 2, nr. 1 maart-april.

94. KEES VAN DER PIJL, *A Survey of Global Political Economy*, University of Sussex, 2009, p. 154-155; RIES BODE, *De Nederlandse bourgeoisie tussen de twee wereldoorlogen*, in *Cahiers voor de Politieke en Sociale Wetenschappen*, nr. 4, 1979 (2), p. 9. Over de concentratietendensen van het Belgische kapitalisme, zie PIERRE JOYE, *Les trusts en Belgique: la concentration capitaliste*, Brussel: Société populaire d'éditions, 1958.

95. ADOLF BERLE, GARDINER MEANS, *The Modern Corporation and Private Property*, New Jersey, 1932.

96. BOB CARTER, *Capitalism, class conflict...*, p. 94.

97. JOSEPH SCHUMPETER, *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York, 1942; PETER KIMSTO, *Key Ideas in Sociology*, Thousand Oaks/London/New Delhi, 2004, p. 29-31.

98. JAMES BURHAM, *The Managerial Revolution. What is Happening in the World*, New York, 1941, p. 156.

99. Verslag 1 “Het kaderpersoneel en het syndicalisme voor kaderpersoneel”, Nationale Studiedagen NVK, 12-13 mei 1956 (KADO C, archief NVK, nr. 1.5).

100. CHARLES BETTELHEIM werkte dit uit in zijn klassieke werk *Calcul économique et formes de propriété* uit 1971.

101. Zie de NVK-studie van M. PIREAU X, *Het kaderpersoneel van de privésector in België*, 1961, p. 5-7.

Ondanks een zekere macht over de aanwending van de bedrijfsmiddelen bestond er voor het NVK geen twijfel dat de kaders als loontrekkenden dicht bij de uitvoerende bedienden stonden. De gerationaliseerde en planmatige bedrijfsmethoden hadden tot gevolg dat het eertijdse voorrecht van de kaders – een direct contact met de directie – nog maar weggelegd was voor enkelen¹⁰². De kaders van de jaren vijftig maakten hetzelfde mee wat veel bedienden tijdens het interbellum al hadden ervaren. Lindemans omschreef “een sterk geconcentreerde en zware topleiding in een bedrijf” als een “handicap voor de ontplooiing van het kaderpersoneel.” Het was volgens hem een probleem dat ook de Amerikanen aan ons land verweten. Ook August Cool merkte op dat de meeste handelswetenschappers, ingenieurs en doctors in de rechten het niet meer tot handelsondernemer, bedrijfsleider of advocaat schopten. Het waren weddetrekkenden die net zoals de bedienden ook de hand dienden te reiken aan de arbeiders.

August Cool verwachtte van de kaders een “juiste opvatting van het begrip volksverbondenheid waarmee vóór de oorlog in Vlaanderen toch zo dikwijls en gans verkeerd werd geschemd”¹⁰³. In dit opzicht is het opmerkelijk dat het NVK beroep deed op Victor Leemans. Hij was één van de sprekers die in 1953 een voordracht gaf naar aanleiding van de oprichting van het NVK. Tijdens de oorlog had Leemans als secretaris-generaal van Economische Zaken en Middenstand nog de Belgische economie in warencentrales en bedrijfsgroeperingen georganiseerd. Hij werd echter niet veroordeeld voor collaboratie. CVP-voorzitter

P.W. Segers loodste hem in 1949 de senaat in. In een bijdrage voor het VEV verwees Leemans naar een Amerikaanse studie over de West-Europese bedrijfsleiding die “te centraliserend, gebrekkig uitgebouwd en paternalistisch” was¹⁰⁴. Leemans pleitte voor een betere spreiding van de bevoegdheden over meerdere kaderfuncties en het NVK nam deze boodschap met plezier over in haar eigen tijdschrift¹⁰⁵.

In een voetnoot bij het artikel stond de bemerking dat de “overheersing van de financiële macht tot de onderschikking van de econoom en technicus” leidde. Het waren de woorden van Lindemans die de “devalorisatie van de intellectuele arbeid” in verband bracht met de “miskennis van de persoonlijkheid” van het kaderpersoneel. Het was voor Lindemans één van de belangrijkste redenen waarom het NVK nodig was¹⁰⁶. De LBC stond sterk in de bankensector en ook het NVK telde hier veel leden¹⁰⁷. Zij konden hier meegenieten van de akkoorden die de LBC afsloot over weddeverhogingen en de succesvolle strijd voor een vijfdegenweek¹⁰⁸. In de paritaire comités van de verzekeringssector en de grootwarenhuizen bestonden er voor sommige categorieën van het kaderpersoneel ook barema's en wedde-overeenkomsten. De werkgevers deden niettemin hun best om de toepassing van deze akkoorden te omzeilen. In de metaalverwerkende nijverheid wou Georges Velter, de gedelegeerd bestuurder van Fabrimetal, zelfs het LBC-NVK niet erkennen als onderhandelingspartner wegens “niet representatief”. Velter praatte liever met de FABI¹⁰⁹. De kaders vielen buiten de weddeverhoging van

102. L. D EWEERDT, *Een oproep, een welkom*, in *De Schakel*, jg. 1, nr. 1, maart-april 1955.

103. IGNAAS LINDEMANS, *De doelstellingen van het NVK*, in *De Schakel – Orgaan van het NVK*, maart/april 1955 (KADO C, Bibliotheekcollectie); AUGUST COOL, *Aan het NVK*, in *De Schakel*, jg. 1, nr. 2, mei-juni 1955.

104. FREDERIK HARBISON, EUGÈNE BURGES, *Modern Management in Western Europe*, in *The American Journal of Sociology*, jg. 60, nr. 1, 1954.

105. VICTOR LEEEMANS, *Het Amerikaans en Europees bedrijfsleven*, in *VEV Berichten*, 15 februari 1955 en deels overgenomen in *De Schakel*, jg. 1, nr. 2, mei-juni 1955.

106. IGNAAS LINDEMANS, *De devaluatie van de intellectuele arbeid, ... en Doelstellingen van de NVK*.

107. *Beroepsvraagstukken: de banken, verzekeringen en grootwarenhuizen*, in *De Schakel*, jg. 2, nr. 6, januari-februari 1956.

108. IGNAAS LINDEMANS, *Objectieve geschiedenis. Is de vijfdegenweek in de banken een politieke zet?*, in *De Schakel*, jg. 1,

nr. 5, november 1955; *De vijfdegenweek in de banken*, in *De Schakel*, jg. 5, nr. 1, maart 1959; IGNAAS LINDEMANS, *Wat brengt het op*, in *De Schakel*, jg. 3, nr. 4, september-oktober 1958?.

109. *Het NVK verdedigt een minimumbarema volgens diploma in het NPC der metaalbedrijven*, in *De Schakel*, jg. 3, nr. 6, januari-februari 1958.

2% voor de bedienden in augustus 1960. Fabri-metal gaf louter een aanbeveling om de verhoging ook op de kaders toe te passen¹¹⁰.

De metaalverwerkende nijverheid speelde een sleutelrol in de fordistische transformatie van het Belgisch kapitalisme¹¹¹. Maar onderhandelen met de kadervakbonden was voor Fabri-metal een brug te ver. Het toont de limieten aan van het NVK in de hoogdagen van de georganiseerde arbeidshoudingen. Gedurende de hele jaren vijftig verwees het NVK naar Frankrijk als een navolgenswaardig voorbeeld, een land waar er in talloze sectoren cao's bestonden voor het kaderpersoneel. Het NVK steunde ter zake op informatie van de *Fédération des Ingénieurs et Cadres* van de *Confédération Française des Travailleurs Chrétiens*¹¹². De kadervakbond benadrukte dat dergelijke akkoorden ook in België zouden bijdragen tot de transitie van het "revendicatieve" naar het "opbouwende" syndicalisme¹¹³. Het NVK kon echter ook niet op de zegen rekenen van het LACVW. Binnen de christelijke werkgeversorganisatie gingen stemmen op voor een kaderorganisatie onder patronage van de sociale partners om "de gedachte van de ondernemingsgemeenschap levendiger te maken"¹¹⁴.

Ivan De Witte, een burgerlijk ingenieur in dienst van de Tréfileries Leon Bekaert, had in deze geest aan L. Deweerdt gevraagd om "niet zonder ons, maar met ons" te werken. De secretaris-generaal van de LBC zou daarop gezegd hebben: "geef ons a.u.b. mannen!" Volgens De Witte was de LBC enkel geïnteresseerd in de kaders om haar

eigen gebrek aan mankracht op te vangen. Met de kaders aan hun kant zouden zij en het ACV hun plaats in het sociaal overleg kunnen uitbouwen¹¹⁵. De poging van de LBC was volgens het LACVW weinig succesvol. Toch zou het gevaarlijk zijn om "een machtige organisatie als het ACV" te onderschatten. De oprichting van een eigen "contactcommissie voor het directie- en stafpersoneel" voltrok zich echter pas in 1956. Niet iedereen binnen het LACVW kon zich hierin vinden. Sommigen vonden dat de kaders door de syndicaten moesten georganiseerd worden omdat zij intellectuelen nodig hadden. Ze konden zich vinden in de redenering van De Witte, zonder er dezelfde conclusies uit te trekken. Er was ook de vrees voor een "verbrokkeling" van het kaderpersoneel.

Voor Jacques De Staercke, secretaris-generaal van het LACVW én zoon van Roger De Staercke, hielden deze argumenten weinig steek. Het initiatief van het LACVW was geen "tegenhanger" van de initiatieven van de LBC. De contactcommissie zou niet optreden als een belangenbehartiger. Weliswaar niet de vakbonden, maar beroepsverenigingen – zoals de FABI en de KVIV voor de ingenieurs – konden voor dit laatste instaan. Lindemans van het NVK betwistte niet dat deze diplomaverenigingen voor de "waardering" van de academische titel een belangrijke rol vervulden. Voor de beroepsbelangen van de kaders waren zij echter ongeschikt. FABI en KVIV telden werkgevers in de rangen en beschikten dus niet over de nodige "eenheid van beroepsbelangen"¹¹⁶. Het NVK pleitte wat de burgerlijke ingenieurs betreft voor een aanvangswedde die in drie jaar tijd met 35%

110. *Uit het leven van onze organisatie*, in *De Schakel*, jg. 5, nr. 1, oktober-november 1960.

111. DIRK LUYTEN, *De dialectiek van het overleg...*, p. 185.

112. Zie bv. *Een voorbeeld uit Frankrijk*. In *De Schakel*, jg. 1, nr. 5, november 1955.

113. VERHAGEN O. PRAEM, *Onze functie, onze taak*, in *De Schakel – Orgaan van het NVK, maart/april 1955* (KADOC, Bibliotheekcollectie); Verslag 3 "Het kaderpersoneel en de sociaal-economische structuren", Nationale Studiedagen NVK, 12-13 mei 1956 (KADOC, archief NVK, nr. 1.5); Over de professionalisering van het ABVV en ACV zie de bijdragen van RIK HEMMERLICKX, *De socialistische vakbeweging en het Sociaal Pact*, en PATRICK PASTURE, *Liefde na datum. De Christelijke arbeidersbeweging en het Sociaal Pact*, in DIRK LUYTEN, GUY VAN THEMISCHE (red.), *Het Sociaal Pact van 1944. Oorsprong, betekenis en gevolgen*, Brussel, 1995.

114. IVAN DE WITTE, *Voorlopige nota omtrent organisatie van het kaderpersoneel*, 10 maart 1953 (KADOC, Archief VKW en Uniapac België, Nationaal Contactcommissie DSP, nr. 295/2).

115. *Relaas van Ivan De Witte over de LBC-bijeenkomst van 1 maart 1953 over de taak en functie van het kaderpersoneel*, maart 1953 (KADOC, Archief VKW en Uniapac, Nationaal Contactcommissie DSP, nr 295/2).

116. *Vakbeweging en Schoolvereniging*, in *De Schakel*, jg. 1, nr. 2, mei-juni 1958.

moest stijgen. Om “praktische redenen” verzoende het zich echter bij het officieel “voorstel” van de FABI: een aanvangswedde van 7.500 BF die in tien jaar tijd verdubbelde tot 15.000 BF¹¹⁷.

De polemiek liep soms hoog op. De KVIV meende dat ingenieurs “neutraal” dienden te zijn wat haaks stond op het lidmaatschap van een vakbond, laat staan een “politiek gekleurde”. Lindemans repliceerde dat het NVK niet partijgebonden was en net zoals het FEKAWE, het VBN én het KVIV niet buiten de politiek kon. Gelijkaardige argumenten werden door Léon Bekaert, de voorzitter van de FEKAWE en het VBN, aangehaald. Hij erkende het “bestaan van kadersyndicaten die reeds talrijke aangeslotenen tellen en wij eerbiedigen ten volle de overtuiging van de kaders die er toegetreden zijn.” Niettegenstaande deze “eerbiediging van ieders vrijheid” wees Bekaert op het voordeel van de DSP-kernen. Langs die weg zou een wisselwerking ontstaan waardoor “ook de eigen problemen van het kaderpersoneel een oplossing konden vinden.” Lindemans was hier niet afkerig van, zolang dit niet neerkwam op een “lokmiddel bij de ledenwerving” van de LACVW¹¹⁸.

Als een inhoudelijke organisatie zou het LACVW zich volgens Bekaert vooral om de “morele en sociale belangen” van de kaders bekommeren¹¹⁹. De correspondentie van Jacques De Staercke met de VKW-secretariatsdirecteur van Turnhout R. De Vare suggereert echter iets anders. De DSP-contactcommissie kaderde in een opzet om “de systematische syndicalisatie van het directie- en stafpersoneel tegen te werken”¹²⁰. De Staercke zinspeelde op de afname van

“het aantal echte werkgevers in de originele zin van het woord” en op de expansie van het kaderpersoneel als bijkomend motief¹²¹. Net als het NVK meende ook het LACVW dat het directie- en stafpersoneel een intermediaire positie bekleedde. Het LACVW legde echter de klemtoon op de “patronale functie” – het aansturen van de uitvoerende arbeid. Het gegeven dat kaders in loonverband werkten was voor het LACVW onvoldoende reden om hen tot de werknemers te rekenen.

IV. De zoektocht naar een menselijke productiegemeenschap

Niettegenstaande de moeilijke verstandhouding met werkgeversorganisaties en ingenieursverenigingen hamerde het NVK op het streven naar sociale vrede. De kaders moesten hun oude klaagzang – “wij staan tussen aambeeld en hamer” – inruilen voor een positieve evaluatie van zichzelf als een “schakel tussen kapitaal en arbeid”¹²². De kaders vormden het bewijs voor de onjuistheid van de marxistische opvatting over de tweeledigheid van de klassenstructuur. Zij belichaamden de onmogelijkheid van klassenstrijd. Als “schakel” konden de kaders echter ook geen “derde macht” zijn¹²³. Het NVK doelde hier op de *Mouvement Chrétien des Indépendants et Cadres* (MIC). Als een erfgenaam van de katholieke leer over de maatschappij van het midden streefde deze organisatie sinds 1955 naar de “*rassemblement des bourgeoisies*” binnen de christen-democratische partij PSC¹²⁴. Hiertoe rekende zij naast de eigenaars van de KMO’s ook de vrije beroepen en de kaders¹²⁵. Volgens het NVK zou dit echter de kaders isoleren

117. IGNAAS LINDEMANS, *Remuneratie van het kaderpersoneel*, in *De Schakel*, jg. 4, januari-februari 1960.

118. *De Heer Bekaert en het kaderpersoneel*, in *De Schakel*, november-december 1956 (KADOC, Bibliotheekcollectie).

119. Notulen Contactcommissie van de leden van het DSP van de verschillende provincies, vergadering van woensdag 25 januari 1956 (KADOC, *Archief VKW en Uniapac*, nr. 295/1).

120. Brief Jacques De Staercke naar De Vare, 19 januari 1956 (KADOC, *Archief VKW en Uniapac*, nr. 295/1).

121. Notulen Contactcommissie van de leden van het DSP, vergadering van 7 maart 1956 (KADOC, *Archief VKW en Uniapac*, nr. 295/1).

122. L. JANSENS, *Het kaderpersoneel en zijn sociale verantwoordelijkheid in de arbeidsgemeenschap*.

123. Verslag 3 “Het kaderpersoneel en de sociaal-economische structuren.”, Nationale Studiedagen NVK, 12-13 mei 1956 (KADOC, *archief NVK*, nr. 1.5).

124. JACQUES MODEN, JEAN SLOOVER, *Le centre politique des indépendants et cadres chrétiens*, in : *Courrier hebdomadaire du CRISP*, 1978/2 N° 787|9.

125. Zie MIC, *Un mouvement chrétien des indépendants et des cadres*, in *Les dossier de l'action sociale catholique*, nr. 5, mei 1955.

van de werknemers met alle gevolgen van dien voor de sociale vrede¹²⁶.

In functie van die sociale vrede werd in Belgische bedrijven en managementopleidingen sterk ingezet op Amerikaanse technieken. Met name de zogenaamde *human relations*-benadering kreeg heel wat aandacht. De wortels daarvan lagen in het interbellum toen zich een reorganisatie van de Amerikaanse sociale wetenschappen ontvouwde¹²⁷. Na een aantal stakingsincidenten subsidieerde de *Rockefeller Foundation* onderzoek naar sociale pacificatie. Eén van de begunstigden was de Australiër Elton Mayo die zich ontpopte tot de drijvende kracht achter de *human relations*-benadering¹²⁸. Volgens Mayo waren de arbeiders opstandig omdat zij geen rationele inschatting van hun belangen konden maken. Door toedoen van psychologische technieken zouden managers in staat zijn om deze irrationale impulsen te beheersen¹²⁹. Arbeidsproductiviteit was een complex gegeven waar naast een rationele arbeidsorganisatie ook socio-psychologische aspecten kwamen bij kijken¹³⁰. Een analyse van de menselijke noden van het personeel was een voorwaarde om de onderneming om te vormen tot een gemeenschap waar iedereen samenwerkte voor hetzelfde doel te bereiken.

De christelijke vakbonden grepen de *human relations*-benadering aan als een opportuniteit om verbrande termen zoals corporatisme uit hun pro-

gramma te zuiveren. Het NVK legde een verband tussen de christelijke sociale leer en de *human relations*-benadering. De christelijke sociale leer beklemtoonde het belang van een bedrijfsorganisatie waarin de verschillende klassen deelgenoten waren van een "arbeidsgemeenschap". De kaders waren best gepositioneerd om dit te praktiseren. De "menselijke verhoudingen" waren een verderzetting van de christelijke eerbied voor de persoon. Was deze benadering immers niet gericht op de uitbouw van een "menselijke productiegemeenschap" waarin de personaliteit van iedereen werd erkend¹³¹? Het NVK interpreteerde de *human relations*-benadering als een onderdeel van de evolutie naar de "inbedding van de economie in het gemeenschapsleven." Niet de winst maar de menselijke noden dienden te primeren in de "waarachtige arbeidsgemeenschap"¹³². Op de excursiereizen van de BDOP naar de VS hadden vakbondsdelegaties echter blijk gegeven van scepticisme tegenover de *human relations*-benadering¹³³. Ook bij het NVK vroeg men zich af of de diepere motivatie van de *human relations*-benadering wel voldoende zuiver was. Hadden de patroons immers geen "utilitaristisch" opzet, met name de vermeerdering van het rendement¹³⁴? Werknemers "menselijk" behandelen in functie van "de goede gang der zaken" was hen als mens te kort doen. Volgens de ingenieur, norbertijn en NVK-proost Verhaegen O. Praem dreigde de mens hierdoor tot slaaf gemaakt te worden, net zoals de

126. RAOUL ÉPERVIEUX, *Het kaderpersoneel in een autonome organisatie, of een revolutie die er geen is*, in *De Schakel*, mei-juni 1955 (KADOC, Bibliotheekcollectie).

127. INDERJEET PARMAR, *Foundation Networks and American Hegemony*, in *European Journal of American Studies*, nr. 1, 2012 (7), p. 3-5.

128. ELLEN S. O'CONNOR, *The Politics of Management Thought. A Case Study of the Harvard Business School and the Human Relations School*, in *The Academy of Management Review*, nr. 1, 1999 (18), p. 118.

129. ELLEN S. O'CONNOR, *The Politics of Management Thought...*, p. 119; MELVIN L. ROGERS, *Democracy, Elites and Power: Dewey Revisited*, in *Contemporary Political Theory*, nr. 1, 2009 (8), p. 69-71; FRANK FISCHER, *Democracy and Expertise: Reorienting Policy Enquiry*, New York, 2009, p. 107.

130. DANIEL A. WREN, ARTHUR G. BEDIAN, *The Evolution of Management Thought*, New York, 2009, p. 375-387.

131. De Leuvense econoom R. VUERINGS splitte in dit verband voor meer "menselijke specialisten" (te onderscheiden van "technische specialisten"). Zie zijn "Menselijke relaties in de Amerikaanse industrie", in *Tijdschrift voor Economische Studies*, nr. 1, 1957 (2); overgenomen in *De Schakel*, maart-april 1957.

132. Na de stichting van de NVK werden een reeks voordrachten georganiseerd. Professor en Magister L. JANSSENS had het over "Het kaderpersoneel en zijn sociale verantwoordelijkheid in de arbeidsgemeenschap", zie *De Schakel*, maart/april 1955 (KADOC, Bibliotheekcollectie). Ook het ACV hamerde op een "humanistisch" personeelsbeleid, zie daarover o.a. CONNY DEVOLDER, *Een Belgische Sonderweg...*, p. 608.

133. KENNETH BERTRAMS, *Productivité économique et paix sociale...*, p. 225

134. Het NVK nam deze analyse over van I. Baupaume, ingenieur en de secretaris-generaal van de Franse kadervakbond CFTC. Zie I. BAUPAUME, *Human relations ?..Ja! Maar...*, in *De Schakel*, maart-april 1955 (KADOC, Bibliotheekcollectie).

machine eerder al had gedaan.¹³⁵ In een bespreking van *The Organization Man* van William H. White werd dit sterker uitgedrukt: "Deze technieken kunnen dienen om een zoete dwingelandij van de nieuwe heersers te verbergen. Het autoritarisme blijft: vroeger vroeg het iemands zweet, nu iemands ziel."

Het oordeel over de *human relations approach* was duidelijk: "het bijbrengen van een technische vorming, het aanleren van de manier om te bevelen, alleen met het oog op de oprijving van de productiviteit, zou slechts tot een valse hervorming leiden." De kaders hadden een sociale missie: de "dominantie van het kapitaal in de arbeidsgemeenschap" temperen¹³⁶. Net daarom dienden de kaders een plaats te krijgen in het overleg zonder de band met de andere werknemers te lossen¹³⁷. Het NVK geloofde dat een kadervertegenwoordiging zou bijdragen tot een goed sociaal klimaat en een hogere productiviteit¹³⁸. De focus – mede dankzij Victor Leemans – spitste zich toe op de ondernemingsraad: het NVK wou een mandaat voor kaders en een eigen kiescollege in ondernemingen boven de 500 werknemers¹³⁹. De kaders hadden ook een economische verantwoordelijkheid. Het was niet van de kapitalist maar van de "techniker" dat de gemeenschap "durf en opoffering" mocht verwachten. Zonder hun opname in de overlegstructuren zouden de

kaders dromen van een "technocratische revolutie"¹⁴⁰. De "structuurhervormingen" waren een manier om de economie democratischer te besturen in functie van het algemeen belang zonder de weliswaar noodzakelijke staatsinterventie te verlaten doorslaan. De grote ondernemingen dienden zich hierin in te schakelen.

Welvaart, welzijn en sociale rechtvaardigheid waren de gemeenschappelijke doelen van patroon, kaders en werknemers. De Gentse professor André Vlerick hamerde hierop in zijn Seminarie voor Productiviteitsstudie- en Onderzoek (SPSO) dat nauw samenwerkte met de BDOP en (vanaf 1956) de SIU voor de managementvorming van bedrijfsleiders en ingenieursstudenten¹⁴¹. Sociale dienstbaarheid was "de geest" van zijn Top-Management Seminarie. Vlerick bracht dit in verband met de "geestelijke en professionele vooruitgang van de arbeiders, de syndicale macht, en vooral de dissociatie tussen de functie van de manager en de kapitaalschieter." Betreffende de winst kon slechts het topmanagement een "billijke verdeling voorstellen" en als "schakel" zowel het kapitaal als de arbeid hierachter scharen¹⁴². Vlerick appelleerde aan de *human relations*-benadering. Een hoge arbeidsproductiviteit vergde een menselijkere atmosfeer "door iedereen als individu te behandelen, groepsbewustzijn te ontwikkelen en de industriële betrekkingen te doordringen van de geest van

135. VERHAEGEN O.P. RAEM, *Menselijke betrekkingen*, in *De Schakel*, juli/augustus 1955 (KADOC, Bibliotheekcollectie) en *The Organization Man*, in *De Schakel*, januari/februari 1958 (KADOC, Bibliotheekcollectie).

136. Verslag 1 "Het kaderpersoneel en het syndicalisme voor kaderpersoneel", Nationale Studiedagen NVK, 12-13 mei 1956 (KADOC, archief NVK, nr. 1.5).

137. Het NVK vroeg om de "erkenning van het kaderpersoneel in de sociale wetgeving" via "een aanpassing van de wet op het bediendencontract en een aanpassing van de wet op de werkrechtsheden", zie de brief van IGNAAS LINDEMANS aan de Ministers van arbeid en sociale voorzorg en economische zaken, *Wat het kaderpersoneel van de nieuwe legislatuur verwaakt*, in *De Schakel*, maart/april 1958 (KADOC, Bibliotheekcollectie).

138. Victor Leemans verdedigde de ondernemingsraad tegenover weerspannige werkgevers want "zowel de opvoering van de productiviteit, de tewerkstelling als de uitbouw van de "human relations" vereisen dergelijke samenwerking." VICTOR LEEEMANS, *Het kaderpersoneel in de ondernemingen en in de comités voor veiligheid en gezondheid*, in *De Schakel*, juli/augustus 1958 (KADOC, Bibliotheekcollectie).

139. NVK: *Het kaderpersoneel in de ondernemingen en in de comités voor veiligheid en gezondheid*, in *De Schakel*, juli/augustus 1958 (KADOC, Bibliotheekcollectie).

140. Verslag 3 "Het kaderpersoneel en de sociaal-economische structuur.", Nationale Studiedagen NVK, 12-13 mei 1956 (KADOC, archief NVK, nr. 1.5); IGNAAS LINDEMANS, *Het NVK en de economie*, in *De Schakel*, maart/april 1955 (KADOC, Bibliotheekcollectie).

141. KENNETH BERTRAMS, *Universités et Entreprises...*, p. 329-330.

142. ANDRÉ VLERIC, *Ontwerp van conclusies van het debat over de winst als doel van de onderneming*, Top-management-programma 1959-1960 (KADOC, Archief André Vlerick, nr. 4.3.3.2.2.); ANDRÉ VLERIC, *Zitting van donderdagavond 13 oktober. Hoe het Seminarie opvatte*, Topmanagement-programma 1955-1956 (KADOC, Archief André Vlerick, nr. 4.3.3.2.2).

samenwerking”¹⁴³. Het NVK kruiste overigens de degenen met de SIU over de vorming van de kaders. Op een persconferentie van de SIU in juli 1958 wees Deurinck erop dat “de moeilijkheid erin bestaat de ondernemers ervan te overtuigen dat zij hun hoger kaderpersoneel de kans op die post-universitaire vorming moeten geven.” Het NVK was geërgerd want het wou dit recht “niet alleen voor afdelingsleiders of onderdirecteurs, maar ook voor ingenieurs, scheikundigen, personeelsleiders, publiciteitschefs en hoofdboekhouders”¹⁴⁴.

Het kadervraagstuk kwam aan bod in het Top-Management Seminarie van de SPSO tijdens een gastles van Hendrik Cappuyns, directeur-generaal van de NV Gevaert, van 1963 tot 1966 voorzitter van het VEV en van 1965 tot 1971 ondervoorzitter van het VBN. In het verslag staat dat hij het kadersyndicalisme “volledig afkeurt omdat dit een onhoudbare positie is. De kaders behoren tot de leiding van het bedrijf en wanneer ze nu ook tot een syndicaat behoren moeten ze bepaalde instructies uitvoeren die vaak in tegenstrijd zijn met die ontvangen van de hogere leiding”¹⁴⁵.

Net omwille van de samenwerking tussen arbeid en kapitaal en de strategisch belangrijke plaats van de kaders in de arbeidsorganisatie mocht men deze laatste niet overlaten aan de vakbonden¹⁴⁶. Volgens René Goris, de voorzitter van het LACVW, moesten de kaders deze menselijke betrekkingen bezielen met christelijke naastenliefde. Daardoor zouden de arbeiders begrip opbrengen voor de productiviteitsopvoering en uiteindelijk ook het “vrije pro-

ductiestelsel, de vrije onderneming en de vrijheid zelf” helpen in standhouden. Goris vreesde dat het kadersyndicalisme deze “kettingreactie” zou stillleggen. Volgens het LACVW waren de vakbonden verantwoordelijk voor een “malaise” onder de kaders, een terminologie die opgang maakte in de kringen van de Franse Confédération Générale des Cadres (CGC)¹⁴⁷. Volgens de CGC begonnen vakbonden via het sociaal overleg op te treden als de nieuwe intermediairs in de ondernemingen. De Vlaamse, christelijke werkgevers namen deze theorie over. De kaders werden aangemoedigd om lid te worden van het LACVW zodat ze zich de bemiddelende rol terug konden toe-eigenen¹⁴⁸. Volgens Lindemans was de “malaise” niet het gevolg van de overlegstructuren, maar van de kaders hun ondervertegenwoordiging hierin. De “afwezigheid als groep uit het sociaaleconomisch leven” was hét probleem van de kaders¹⁴⁹.

Een ander aspect van de “malaise” betrof de taalverhoudingen in het bedrijfsleven. Onder impuls van het VEV zag in 1956 het Studiecentrum voor de Vervlaamsing van het Bedrijfsleven (SVB) het levenslicht. Het SVB sprak zich positief uit over de nieuwe “morele zending” van de onderneming. Zij had een taak op het vlak van de volkswelvaart, de cultuur en zelfs de burgerzin¹⁵⁰. Een echte ondernemingsgemeenschap kon echter maar tot stand komen wanneer werkgevers en werknemers ook allen dezelfde taal spraken. Zonder een taalkundige vervlechting met de volksgemeenschap waren verklaringen over haar morele zending “ijdel gepraat”¹⁵¹. Het SVB wees op de voordelen

143. ANDRÉ VLERICK, *Productiviteit, welvaart van de onderneming en nationale welstand*, Top-managementprogramma 1954-1955 (KADOC, *Archief André Vlerick*, nr. 4.3.2.2.1).

144. zie *Stichting Industrie-Universiteit*, in *De Schakel*, juli/augustus 1958.

145. Gastles HENDRIK CAPPUYNS, *Menselijke problemen in een groot-industrieel bedrijf. Eigen ervaringen als ondernemingsleider*, Top-Managementprogramma 1956-1957. (KADOC, *archief André Vlerick*, nr. 4.3.3.2.5.),

146. Notulen Contactcommissie van de leden van het DSP van de verschillende provincies, vergadering van woensdag 25 januari 1956 (KADOC, *Archief VKW en Uniapac*, nr. 295/1).

147. LUCB OLTANSKI, *The Making of a Class...*, p. 86.

148. Notulen Contactcommissie van de leden van het DSP van de verschillende provincies, vergadering van woensdag 25 januari 1956 (KADOC, *Archief VKW en Uniapac*, nr. 295/1); Brochure van het LACVW over “Het Directie- en Stafpersoneel”, 1957 (KADOC, *Archief VKW en Uniapac*, nr. 295/1).

149. LINDEMANS, *Remuneratie...*

150. Studiecentrum voor de Vervlaamsing van het Bedrijfsleven, *Waarom vervlaamsing van het bedrijfsleven? deel I*, Uitgave van het Vlaams Economisch Verbond, 1956, p. 9-11.

151. Studiecentrum voor de Vervlaamsing van het Bedrijfsleven, *Waarom vervlaamsing van het bedrijfsleven, deel II?* Uitgave van het Vlaams Economisch Verbond, 1956, p. 13-15.

daarvan voor de arbeidsproductiviteit en steunde hiervoor op de *human relations*-benadering. Vervlaamsing zou gunstig inwerken op de vier psychologische vereisten voor een goed sociaal klimaat: 1) een sterk groepsgevoel, 2) een vlottere communicatie, 3) een betere informatiedeling, 4) een eerlijkere promotiepolitiek.

Volgens het SVB was de "topklasse" van bedrijfsleiders en hogere kaders bijna uitsluitend Frans-talig. Nederlandstalige kaders en bedienden konden daardoor moeilijk sociale promotie maken. In België dreigde het bedrijfsleven de toevoer van vers bloed af te snijden door zich niet aan de "feitelijke eenaligheid van het Vlaamse land" aan te passen. De taalhandicap zou bij jongeren "resentment" tegenover het kapitalisme aanwakkeren. Zij hadden niet begrepen dat hun gebrekkige carrièrekansen een gevolg waren van een "historisch gegroeide taaltoestand" en niet van het "systeem der vrije onderneming als dusdanig". De carrièremogelijkheden in de meer vernederlandste publieke sector versterkten de neiging om zich af te wenden van de private sector. Gezien de groeiende invloed van de overheidsadministratie en "het zich aldaar ontwikkelend gevoel van vijandigheid tegenover het kapitalisme" was dit zorgwekkend. Daarom moest men het belang van deze "intellectuele groep" laten samenvallen met "andere bestrevingen"¹⁵². Het SVB verwees naar een oproep van Roger de Staercke om een grotere aandacht voor de kaders aan de dag te leggen.

Ook de christelijke arbeidersbeweging wierp zich in de strijd voor de vervlaamsing van het bedrijfsleven. Raf Hulpiou (voorzitter ACW) en L. Deweerdt (secretaris-generaal LBC) behoorden tot het patronagecomité van het SVB. Een ACW-onderzoek van de socioloog Herman Deleeck wees net zoals

het SVB op de kwalijke gevolgen van de verfransing voor de cohesie van de ondernemingsgemeenschap¹⁵³. De problematiek belande ook de kaders aan want zij waren, aldus Lindemans, "van geboorte, afkomst en studieopleiding Vlamingen"¹⁵⁴! Volgens het NVK kwam er van de hele "prietpraat over human relations en andere public relations" niets in huis zolang er taalbarrières bestonden. De "achterlijke" taalverhoudingen waren de oorzaak van de "achterstand op alle gebied in het Vlaamse bedrijfsleven"¹⁵⁵. Ook voor de Vlaamse economische ontwikkeling kreeg het VEV de steun van het ACW. Een brede coalitie hield het holdingkapitaal verantwoordelijk voor de gebrekkige Vlaamse industrialisering. Net zoals het VEV en het ACW pleitte het NVK voor een regionaal-economische expansiepolitiek die er onder Gaston Eyskens met het Sleutelplan van de CVP en de expansiewetten van 1958 en 1959 ook kwam¹⁵⁶. Met de oprichting van het Bureau voor Economische Programmatie verkreeg het expansiebeleid een dimensie van planning die door de Rooms-Rode regeringen tussen 1961 en 1966 nog verder werd uitgewerkt.

De inbedding van het NVK in een project ter versterking van het "Vlaamse volksdeel" binnen het Belgische staatsverband bleef niet zonder gevolgen. Lindemans geloofde dat het kaderpersoneel een groep was met eigen sociaal-economische belangen. Het allerbelangrijkste doel was de kaders daarvan "bewust te maken". De kaders moesten de "illusie laten varen dat zij management of directie" waren. Het cultuurflamingantisme doorkruiste dit streven door Vlaamse intellectuelen en hooggeschoolde kaders om te dopen tot een onderdeel van een "leiden de stand" waarvan bankiers, handelaars en industriëlen net het toonaangevende onderdeel vormden. Volgens Linde-

152. Studiecentrum voor de Vervlaamsing van het Bedrijfsleven, *Waarom vervlaamsing van het bedrijfsleven? deel I*, Uitgave van het Vlaams Economisch Verbond, 1956, p. 7-10.

153. HERMAN DELEECK, *De taaltoestanden in het Vlaamse bedrijfsleven. Samenvatting van een onderzoek in de grote ondernemingen van Oost-Vlaanderen en van een geheel van voorstellen*. In opdracht van de Economische Raad voor Oost-Vlaanderen, 1959, p. 1-12.

154. IGNAAS LINDEMANS, *De taaltoestanden in het Vlaams bedrijfsleven*, in *De Schakel*, jg.

155. JK, *Rond de vernederlandsing van het bedrijfsleven*, in: *De Schakel*, jg. 4, nr. 1, maart-april 1958.

156. DRIES GOEDERTIER, *De strijd om expansiekredieten. Het VEV en de Belgische keynesiaanse staat*, in: BTNG, jg. 43, nr. 2-3, 2013, pp. 114-151.

mans behoorden de kaders “sociaal-cultureel tot een andere stand dan de werklieden en zelfs de bedienden.” Door hun vorming en levensgewoonten behoorden zij “cultureel eerder tot het niveau van de burgerij waartoe ook de werkgevers behoren”¹⁵⁷. Het NVK schaarde zich ook achter de bedrijfsbelangen van deze Vlaamse burgerij. Een zucht van opluchting steeg op toen de Société Générale er in april 1957 niet in slaagde zich in te kopen in de NV Gevaert. Hendrik Cappuyns kon rekenen op het NVK “om de zelfstandigheid van de firma te waarborgen”¹⁵⁸.

Het NVK hengelde naar de welwillendheid van de directie, maar dreef de kaders daardoor net in de handen van die (Vlaamsgezinde) sociale krachten die van kadersyndicalisme niets weten wilden. In tegenstelling tot de Franstalige broeders van de Groupement National des Cadres geraakte de NVK tijdens de jaren zestig in een crisis. Deels valt dit te verklaren doordat Lindemans in 1959 het NVK inruilde voor de ACV-studiedienst. Het is in ieder geval een frappante vaststelling gezien de regionaal-economische expansiepolitiek zeker in Vlaanderen leidde tot een inplanting van Amerikaanse en Duitse multinationals. Daarmee ging ook een expansie van het kaderpersoneel gepaard. Lindemans meende dat er in 1964 ongeveer 60.000 kaders (exclusief directeurs) waren tegenover 50.000 in 1957¹⁵⁹. De doorbraak van het fordisme versterkte de problemen die het NVK in de jaren 1950 had aangestipt. In de multinationals leidde de centralisering van bevoegdheden tot een vermindering van de verantwoordelijkheden en de autonomie voor de meerderheid van de kaders. Zij werden “gedepersonaliseerde elementen in de hiërarchie van de ondernemingen”¹⁶⁰.

V. Het “politek” versus het “neutraal” kadersyndicalisme

In de jaren 1950 besteedde de BBTK in *De Bediende* sporadisch aandacht aan de kaders. Het is echter pas op het congres van 1960 dat het “probleem der kaders” uitgebreid aan bod kwam¹⁶¹. Men deed hiervoor beroep op Henri Janne die het vraagstuk van de kaders, de opkomst van de managementwetenschap en de economische planning behandelde binnen een algemeen-sociologische theoretisering over technologie. Hij definieerde technologie als de “objectivering van procedures die voortvloeiën uit de dialectische beweging van het werk.” Ook de *human relations*-benadering was een technologie. Volgens hem was deze micro-sociologische benadering erop gericht het sociale milieu van het werk in zijn formele en informele facetten te doorgronden. Het ging echter niet op dit milieu los te bestuderen van de algemene sociale structuur. Het streven naar werknemersintegratie zou daardoor een “conservatief karakter” krijgen¹⁶². Janne begreep de terughoudendheid tegenover de *human relations*-benadering. Tegelijkertijd kon dit echter een middel zijn voor de vakbonden om “aan microsociologie in de onderneming te doen en hierin de aard zelf van de betrekkingen te veranderen, welke uit het kapitalisme voortvloeien en thans onhoudbaar zijn geworden”¹⁶³.

Op het congres onderscheidde Janne twee betekenissen van het begrip “kaders”. De eerste betekenis sloeg op de “beroepskaders” in de nijverheid, de handel, de financiële instellingen en de openbare administraties. Hij onderscheidde hen van de bedrijfsleider die in een onderneming de eigenaar

157. IGNAAS LINDEMANS, *Het kaderpersoneel syndikerend?*, in *De Schakel*, jg. 9, nr. 3, oktober 1964.

158. *Cockerill-Hoboken en Gevaert-Mortsel*, in *De Schakel*, jg. 3, nr. 2, mei-juni 1957.

159. In 1957 deed het NVK een eigen onderzoek naar de getalsterkte van de kaders. A. VAN BENEDEEN, M. PIRAUX, *Schattingen betreffende de getalsterkte van het kaderpersoneel*, in *De Schakel*, jg. 2, nr. 6, februari-maart 1957.

160. CAMILLE BAILLARGÉON, LUC PIREN, *125 BBTK*, p. 66; LEEN CARRIJN, *Het kaderpersoneel...*, p. 93.

161. Rede van O. LECLERCQ, (AMSAB, archief BBTK, *BBTK-Congres 1960: Statutaire Congres*), overgenomen in HENRI JANNE, *De kaders*, Brussel, 1961 (AMSAB, bibliotheekcollectie).

162. HENRI JANNE, *Sociologie et politique sociale dans les pays occidentaux*, Brussel, 1962.

163. HENRI JANNE, *Socialisme en sociologie*, in *Socialistische standpunten*, 7^e jaargang, 1960, nr 4, Referaat van Janne op het colloquium “socialisme en de wetenschap” n.a.v. 75^e verjaardag van de BSP door het Emile Vandervelde-Instituut.

of de "lasthebber van een collectieve eigenaar" was. De tweede betekenis omvatte de bedrijfsleiders, de beoefenaars van vrije beroepen, de beroepskaders en *tout court* al de leidende functies in de samenleving. Het was de taak van *iedere* socialistische organisatie om zich tot deze "maatschappelijke kaders" te richten. Volgens Janne vereenzelvigden zij zich subjectief "met wat men de elites noemt." Deze elites omvatten:

"Al de sociaal actieve leden van de leidende klasse en allen die, komende uit andere klassen, met dezen rechtstreeks samenwerken voor de goede werking van de gevestigde orde."

Janne merkte op dat de organisatorische en technische complexiteit van de samenleving een expansie van de "algemene kaders" vereiste. Rekrutering vanuit de lagere klassen zou onvermijdelijk zijn. Deze kaders uit de arbeidersklasse zouden niet noodzakelijk de "vooroordelen van de elite" aannemen. Daarom pleitte Janne voor een democratisering van het onderwijs¹⁶⁴. "In een maatschappij zonder klassen", aldus Janne, "zou de maatschappelijke mobiliteit absoluut worden." De kadervorming zou voortvloeien uit de "opvoedende en functionele selectie" die louter zou beantwoorden aan het technische peil en de behoeften van de samenleving. In deze focus op de kaders als de elite van een "echte socialistische maatschappij" zien we de invloed van Hendrik De Man¹⁶⁵.

Door de rationalisering van de productie hadden de kaders "meer neiging om de voorkeur te geven aan een politiek van economische planning boven de traditioneel liberale politiek." Aldus gingen ze "objectief meer de richting van het socialisme uit". Niet de dividenden, maar de zelffinanciering van

technische verbetering stond centraal¹⁶⁶. Volgens Janne strekte deze evolutie ertoe "aan steeds meer kaders een werkelijk statuut te geven dat er 'psychologisch' ambtenaren van de betrokken onderneming van maakt, die beschouwd worden als een 'dienst' van algemeen belang en niet als bezitsvoorwerp." Dit is een voorbeeld van wat Boltanski "*scientific evolutionism*" noemt. Janne schetste een objectieve evolutie richting socialisme en stelde maatregelen voor die de waarachtigheid van zijn voorspelling moesten bekrachtigen.¹⁶⁷ Het socialisme was niet technocratisch, maar een "démocratie technisante". Janne vond het vreemd dat de arbeider zich kon uitspreken over de "ingewikkeldste vraagstukken der natie", maar "niets te vertellen had in de onderneming die hem nochtans veel nader staat en waar hij zijn beroep uitoefent"¹⁶⁸.

De kaders werden "zich langzamerhand bewust van hun bijzondere positie tussen de kapitalistische leiders en de arbeidersmassa." Het ABVV moest daarom verhinderen dat de kaders zich in een aparte vakbond gingen organiseren. Dit zou:

"Vaste vorm geven aan technocratische neigingen maar eveneens de ontwikkeling van een socialistische economie in het gedrang brengen door onze beweging te beroven van de steun der functioneel belangrijkste technici."

De beweging moest vermijden dat de kaders zouden overgaan tot de technocratische *voortzetting* van de kapitalistische overheersing. In de jaren 1960 ontstonden er kadervakbonden die zich los organiseerden van de traditionele vakbonden. De *Confédération Générale des Cadres* (CGC) spiegelde zich aan de gelijknamige Franse kadervakbond. De CGC kreeg de steun van een diplo-

164. HENRI JANNE, "De kadervorming", in *De Bediende: officieel orgaan van de BBTk*, december 1960 (AMSAB) Janne droeg die opvatting mee toen hij in 1963 Minister werd van Onderwijs en Nationale Opvoeding.

165. HENRI JANNE, *L'antialcibiade...*, p. 288.

166. Ook NVK maakte deze analyse: "De techniekers ... beschouwen zich op de eerste plaats als in dienst van de onderneming en niet van het kapitaal." Zie Verslag 3, "Het kaderpersoneel en de sociale-economische structuren.", Nationale Studiedagen NVK, 12-13 mei 1956 (KADOC, *archief NVK*, nr. 1.5). Dergelijke analyses doen denken aan de Amerikaanse econoom John Galbraith volgens wie de "technostructure" van de onderneming (hooggeschoolde experten) andere doelen nastreefde dan de kapitalist. Zie JOHN GALBRAITH, *The New Industrial State*, Boston, 1967.

167. BOLTANSKI, *The Making of a class...*, p. 149.

168. HENRI JANNE, *Economische Democratie*, in *De Bediende*, september 1961 (AMSAB, bibliotheekcollectie).

mavereniging van industriële ingenieurs, de *Union Nationale des Ingénieurs Techniciens* (UNIT)¹⁶⁹. De CGC had ook banden met de *Union des Classes Moyennes* dat zich eveneens als “neutraal” manifesteerde¹⁷⁰. Daarnaast ontstond ook de *Rassemblement Générale des Cadres* (RGC) dat vanaf 1966 door het leven ging als de *Confédération Nationale des Cadres* (CNC). Op een colloquium stelde burgerlijk ingenieur en voorzitter Pierre Renders dat zijn “apolitieke organisatie” de kaders wenste te vertegenwoordigen in alle instellingen van het sociaaleconomische leven. Voor de kaders eiste hij een betere toegang tot de bedrijfsinformatie, het recht op post-universitaire vorming en een passend materieel en psychologisch statuut¹⁷¹.

In deze context van toegenomen organisatorische bedrijvigheid nam ook de BBTK in 1966 het initiatief tot de oprichting van een Vakbond voor Kaders (VK). Als weddetrekkenden hadden de kaders gelijklopende belangen met de bedienden inzake lonen, pensioenen en arbeidstijden. Tegelijkertijd vond de BBTK dat de kaders over eigen structuren moesten beschikken “om hun specifieke problemen op te lossen”. De VK stipte aan dat de kaders zich bekommerden om werkzekerheid, permanente vormingsmogelijkheden en meezeggenschap in de onderneming en de overlegorganen. Henri Janne had op het BBTK-congres van 1960 al voorgesteld om in de ondernemingsraden een raadgevende fractie van kaders te installeren die “op paritaire basis en bij coöptatie” diende samengesteld te worden. Hij kreeg echter tegenkanting over de haalbaarheid van het voorstel in kleine ondernemingen. Janne repliceerde dat het geens-

zins om een verplichting kon gaan. In de lijn van zijn opvatting over de vatbaarheid van de kaders voor planning meende Janne dat de personeelsvertegenwoordiging het juridische recht diende te krijgen om een dergelijk kadervertegenwoordiging te eisen. In de grote ondernemingen kon men dan stappen daartoe ondernemen. Ook nog in 1966 was een aanpassing van de wet op de ondernemingsraad volgens de VK niet prioritair. De kaders konden op de lijsten van de BBTK staan en mandaten veroveren. Deelname aan de overlegorganen was een reële optie, op voorwaarde dat de kaders zich inschakelden in de bediendevakbond¹⁷².

De kaders verdienden volgens Janne ook een eigen statuut dat aan hun eisen voldeed. Ook daar voldeed de BBTK echter weinig voor. Ze wenste de kaders en bedienden als een eenheid te organiseren. Hun strijd was “dezelfde voor alles wat verband houdt met het bediendencontract.” De BBTK ging er prat op via het ABVV ook in de Nationale Arbeidsraad (NAR) op te komen voor de kaders. Aan de nieuwe wet op het bediendencontract van 21 november 1969 ging een lange bespreking in de NAR vooraf, waaruit bleek dat de sociale partners inzake het concurrentiebeding en de opzeggings-termijnen voor de kaders niet op dezelfde lijn zaten. Belangrijk is wel dat de wetgever bepaalde dat het kaderpersoneel geen directiefunctie uitoefende en daardoor als werknemer ingeschakeld werd in het toepassingsgebied van het bediendencontract¹⁷³. De VK speelde haar rol in het sociaal overleg uit tegen de niet-representatieve CGC dat de volle lading kreeg omdat het zich voorstelde als “*alinguistic, apolitique, philosophique*”¹⁷⁴. Het sociaal-

169. LEEN CARRIJN, *Het kaderpersoneel...*, p. 90-112.

170. X. MABILLE, *Partis politiques et électorat catholique Développements depuis 1945*, in: LILIANE VOYÉ, KAREL D. OBBELAERE (red.), *La Belgique et ses dieux: églises, mouvements religieux et laïques*, Louvain-la-Neuve, 1985, p. 115-116.

171. Zie de tussenkomst van Renders op de studiedag van de *Association des Ingénieurs sortis de l'Université Libre de Bruxelles* (ALB): *L'ingénieur et le syndicalisme des cadres* op 13 maart 1965. Gepubliceerd in: *Revue de l'Institut de sociologie*, Brussel, ULB, 1965, nr. 3.

172. Zie daarover de brochure van de adviseur BBTK-studiedienst A. C. OMHAIRE, *Twee jaar NVK. Oprichting van de vakbond voor kaderleden*, 1968 (AMSAB, archief BBTK, BBTK-congres 1968).

173. Zie VK, *Kaderleden en syndicalisme*, Brussel, 1968 (AMSAB, Bibliotheekcollectie). A. C. OMHAIRE, U. DESTREE, *De wet en de belangen van de kaderleden*, in: *V. Kaders: informatietijdschrift van de Vakbond voor Kaderleden*, november en december 1966 (AMSAB, Bibliotheekcollectie); zie *NVK-Manifest*, in: *Kader*, jg. 1, speciaal nummer, 1972.

174. ALBERT GOFFIN, in: *Pourquoi pas?*, Februari 1962; ALBERT C. OMHAIRE, GUY MATHOT, *Over het 'apolitieke syndicalisme'*, in: *V. Kaders: informatietijdschrift van de Vakbond voor Kaderleden*, september 1966 (AMSAB, bibliotheekcollectie); GUY MATHOT, *Les cadres: syndicalisation et choix politique: extrait de la revue "Socialisme" n°87 mai 1968*, (AMSAB, bibliotheekcollectie).

economische leven viel door staatsinterventie binnen het domein van de politiek. Het apolitek syndicalisme was daardoor een “contradictio in terminis, omdat weigeren een standpunt in te nemen er één inhoudt, namelijk het akkoord met de bestaande krachtsverhoudingen”¹⁷⁵.

De VK deelde wel de mening van de CGC en de CNC dat de “malaise van de kaders” onmiskenbaar was. Het was de resultante van het groeiende identiteitsbesef bij de kaders en de moeilijkheden die zij ervarden bij de bepaling van hun plaats tegenover de twee blokken van het overleg. In veel bedrijven was er ook een te sterke concentratie van beslissingsmacht waardoor veel kaders zich “als simpele uitvoerders van beslissingen voelden” en (zeker in de Waalse zware industrie) bovendien vreesden voor hun werkzekerheid¹⁷⁶. Op het einde van de jaren 1960 ontstond daarover ook in patronale kringen grote beroering. Op een academische zitting naar aanleiding van 15 jaar Seminarie voor Productiviteitsstudie en -onderzoek stelde VBN-voorzitter Roger De Staercke dat de kaders beter betrokken dienden te worden bij de beslissingsprocedures¹⁷⁷. “Waar mogelijk” diende er zelfs een bevoegdheidsoverdracht te komen. De Staercke bouwde een reserve (“waar mogelijk”) in die contrasteerde met zijn vurige pleidooi voor meer daadkracht en ondernemingszin bij de kaders. De eeuwige moeilijkheid van het patronaat bestaat erin een formule te vinden die meer autonomie toeliet en tegelijkertijd de beslissingsmacht van het topmanagement niet in het gedrang bracht¹⁷⁸.

In de nasleep van mei '68 organiseerde ook het VEV een congres over “de universitaire en hogeschool afgestudeerden in onze ondernemingen”¹⁷⁹.

Uit een enquête bleek dat de eisen van een nieuwe generatie kaders “kwalitatief van aard” waren¹⁸⁰. De studentenprotesten bracht men in verband met de “onzekerheid die zeer zwaar schijnt te drukken op de jongere generaties.” Ivan De Witte, ondertussen directeur-generaal van Bekaert, benadrukte dat de afgestudeerden de weg naar de top te lang vonden. Hij zag een tegenstrijdigheid tussen “het verlangen naar snel vooruitkomen en de hang naar veiligheid, tussen expansie en vernieuwing enerzijds, zekerheid en stabiliteit anderzijds.” A. Van Beylen, de secretaris-generaal van de Stichting Industrie-Universiteit meende dat “de persoonlijke verantwoordelijkheid van het individu op de achtergrond gedrongen” was door de welvaartstaat. Er was bovendien een overaanbod aan universitaire ontstaaen. Heel wat jongeren waren gefrustreerd omdat ze onder hun niveau werkten. Pieter De Somer, rector van de Katholieke Universiteit Leuven, pikte hierop in. “De democratisering van het hoger onderwijs”, aldus De Somer, “is neergekomen op een promotie van de middenstand.” Een nationaal bureau diende arbeidsmarktprognoses uit te werken om te voorkomen dat “nieuwe klassen van proletariërs-intellectuelen” het licht zagen¹⁸¹. Tien jaar eerder had Victor Leemans overigens eveneens gewaarschuwd voor een “intellectuele proletarisatie”. Uit deze discursieve samentrekkingen van intellectuelen en proletariërs blijkt hoezeer de brief van VEV-voorzitter Steverlynck aan de koning ook nog in de jaren 1960 een referentiepunt was voor intellectuelen en hoogwaardigheidsbekleders.

In 1966 hield de VK op uitnodiging van de Vlaamse Studenten Vereniging verschillende uiteenzettingen in Brussel, Gent, Leuven en Antwerpen over kadersyndicalisme en studentensyndicalisme¹⁸².

175. *Brochure Kaderleden. Syndicalisme, 1968* (AMSAB, Bibliotheekcatalogus).

176. *VK, Kaderleden en Syndicalisme, 1968* (AMSAB, Bibliotheekcollectie);

177. ROGER DE STAERCKE, *De technologische vooruitgang. Zeg en of gebaar?* Academische zitting ter ere van het vijftienjarige bestaan van het SPSO.

178. Zie daarover GILTON KLERCK, *Industrial relations and human resource management*, in: DAVID G. COLLINGS and GEOFFREY WOOD (red.), *Human Resource Management. A Critical Approach*, Oxon/New York, 2009, p. 237-260.

179. VEV-Congres “De universitaire en hogeschoolafgestudeerden in onze ondernemingen”, Jaarverslag VEV 1969 (KADOC, *Archief Vast Leysen*, nr. 5.1.1.2.).

180. VEV, *De universitaire en hogeschoolafgestudeerden in onze ondernemingen*, Antwerpen, 1969.

181. VICTOR LEEMANS, *De ontwikkeling van het bedrijfsleven: nieuwe functies en meer functies voor het kaderpersoneel*, in *De Schakel*, december 1958 (KADOC, Bibliotheekcollectie).

182. *De Studenten nodigen uit*, in *Vakbond voor Kaderleden – Tijdschrift*, december 1966 (AMSAB, Bibliotheekcollectie).

De VK zag de geboorte van de “loonstudent, een werker in en voor de maatschappij.” Op het BBTK-congres van 1969 wees Albert Comhaire (adviseur studiedienst) op een “socialistische bewustwording bij de jongeren” aan de universiteiten. Het BBTK moest hen de hand reiken, “zoniet organiseren ze zich alleen en wordt onze organisatie afgezonderd van de massa der economische democratie”¹⁸³. Het is de analyse die Janne ook al in 1960 maakte. De VK stipte aan dat er niettegenstaande successen – zoals de afsluiting van een akkoord voor de kaders in de grootwarenhuissector (waar de BBTK sterk stond) – ook patronale tegendruk bestond. Fabrimetal had stelling genomen tegen de VK met de verklaring alles in het werk te stellen om te voorkomen dat het ABVV de kaderleden zou syndikeren.

Op het VEV-congres van 1968 riep VEV-voorzitter Pol Provost in verband met het studentenprotest op tot een “herstel van het staatsgezag”. Provost kwam in 1970 aan het hoofd van het VBN. Onder Provost zou het VBN zich sterker interesseren voor de problematiek van de kaders. Een studienota voor het bestuurscomité van 25 mei 1971 maakte gewag van een “détérioration de la condition de cadre” op het vlak van hun “gezag, verantwoordelijkheid, autonomie, opleiding en materiële toestand”¹⁸⁴. De nota waarschuwde :

“des indices montrent qu’une emprise croissante des syndicats politiques sur les cadres n’est pas à exclure.”

De term “syndicat politique” nam het VBN over van het CNC. Het VBN meende dat het merendeel van de kaders zich hiertoe zou wenden. De meesten stelden immers “le système social

économique” niet in vraag en vonden de syndicale ideologieën ondoeltreffend in vergelijking met “la technocratie qu’ils incament”. Waakzaamheid was echter geboden. Met een vertienvoudiging van het aantal stakingsdagen in 1970 was de sociale onrust sterk toegenomen. In de grote bedrijven van de automobieliindustrie, de petroleumsector en de energiesector braken arbeidersstakingen uit tegen de rationalisering van het arbeidsproces. Ze drukten de wens uit naar een dragelijker arbeidsritme en meer levenskwaliteit. Het waren eisen die raakten aan de patronale beslissingsmacht over economische zaken zoals de arbeidsorganisatie. Ook veel bedienden syndiceerden zich en grepen naar het stakingswapen, onder andere in de bankensector. De BBTK en het LBC voerden dat jaar ook succesvolle stakingsacties in de petroleumindustrie. In deze twee sectoren werkten veel kaders wat zeker de patronale ongerustheid zal hebben aangewakkerd¹⁸⁵.

Vanaf 1971 pleitte de ABVV-basis voor de omvorming van het “neokapitalisme” tot het socialisme door middel van arbeiderscontrole in de bedrijven en antikapitalistische structuurhervormingen¹⁸⁶. Voor het ABVV-congres van dat jaar leverde Henri Janne een sociologische analyse¹⁸⁷. Het “tijdperk van de auto” had een tijdelijke groei van de secundaire sector bewerkstelligd, maar vooral de groei van verzekeringsfirma’s en reclamebureaus gestimuleerd. Janne stipte aan dat de meerderheid van de beroepsbevolking in deze dienstensector werkte want haar expansie veronderstelde meer coördinerend, plannend en administratief werk. De organisatorische en technische complexiteit van het arbeidsproces en de veralgemening van een hoger opleidingsniveau impliceerden een toenadering tussen manuele en intellectuele arbeid

183. *Ons Congres - De kaders*, in *De bediende*, april 1969 (AMSAB, Bibliotheekcollectie).

184. Nota “Relations avec le personnel des cadres” en Notulen Bestuurscomité van het VBO, 25 mei 1971 (KADOC, Archief Vaast Leysen, nr. 5.3.).

185. M. MOUTON, *Social conflicts in Belgium*, in : C. CROUCH, A. PIZZORNO (red.), *The resurgence of Class Conflict in Western Europe since 1968 (part I, national studies)*, p. 39-40; C. BAILLAR GEON, LUC PEIREN, *125 BBTK*, p. 220.

186. JAARBEREPELS, *Wat zoudt gij zonder ‘t werkvolk zijn? Anderhalve eeuw arbeidersstrijd in België*, Leuven, 1988, p. 182-183; ELS, WITTE, A. MEYNEN (red.), *De geschiedenis van België na 1945*, Brussel, p. 91; GUY DESOIRE, *50 ans de débats sur le contrôle ouvrier. Anthologie des discussions sur le contrôle ouvrier dans le mouvement ouvrier belge (1920-1970)*, Brussel, s.d.

187. HENRIJANNE, *Mutaties van de moderne maatschappij*. Voorlichtingsdocument voor het ABVV-congres van 29, 30 en 31 januari 1971, april 1970 (AMSAB, Bibliotheekcollectie).

én dus de vervaging van het onderscheid tussen arbeiders en bedienden. Een laag van geschoolde “operatoren” gaf vorm aan een nieuw “historisch blok” dat de klassieke arbeidersklasse zou vervangen als de “omvormende kracht”.

Het neo-kapitalisme vertoonde twee “organische tegenstellingen”. De eerste tegenstelling was economisch en behelsde de verdeling van het sociaal product. Een minoritaire “bevoorrechte klasse” stond hier tegenover een grote uitgebuite massa. De tweede tegenstelling was politiek en positioneerde een “leidende laag” die deelnam aan het “pluricentrisch machtsysteem” tegenover de “gemanipuleerden” die van machtsuitoefening verstoken bleven. De “leidende laag” bestond naast de holdings, een “vakbondspool”, de politieke partijen en de eigenlijke overheidsinstanties ook uit de Amerikaanse multinationals die al maar meer macht wisten uit te oefenen. De operatoren waren zowel uitgebuit als gemanipuleerd. De kaders, universiteitsprofessoren, vrije beroepen en hoge functionarissen behoorden *economisch* tot de “bevoorrechte klasse” maar *politiek* tot de gemanipuleerde groep. Deze “intelligentsia” kon haar “democratische kracht en waardigheid” alleen maar afdwingen in een verbond met de uitgebuite massa waarvan de kern het historisch blok van operatoren vormde. Samen konden zij de fundamentele contradictie van het neo-kapitalisme – een doeltreffende technische productie verge de een continue intellectuele ontplooiing daar waar de massaconsumptie net cultureel conformisme noodzaakte – overstijgen in het socialisme.

Het socialisme behelsde de “verwezenlijking van de democratie op alle vlakken van het sociaal leven”. Economische democratie was nodig om de uitholling van de politieke democratie door holdings en multinationals tegen te gaan. Ondernemingsraden dienden meer bevoegdheden te krijgen. In hun schoot zouden de belangen van

arbeiders, de kaders en technici elkaar ontmoeten. Samen konden zij de holdings en multinationals dwingen om zich te houden aan de oogmerken van het economische plan. Naast politieke en economische democratie was er ook culturele democratie over het onderwijs nodig opdat een menstype tot stand kon komen dat behept was met de capaciteiten om volop aan het maatschappelijk leven te participeren. Het alternatief voor het socialisme was een “vorm van technocratie welke de macht deelt met de kapitalistische leiders”. Janne haalde in dit verband uit naar het Amerikaans “kolonialisme” van de multinationals en pleitte voor een “Europees socialisme”. Om al deze redenen stond Janne positief tegenover de contestatiegeest die zich op de universitaire campussen manifesteerde bij de “kaders van de toekomst”. De toenadering tot de universiteit was noodzakelijk om deze “machtige sociale laag” te veroveren. Janne steunde het pleidooi in het voorlichtingsdocument van Guy Spitaels voor een Stichting Arbeid-Universiteit als tegenmacht voor de Stichting Industrie-Universiteit.

Vanaf 1968 maakte ook het NVK een doorstart in dezelfde geest van maatschappelijke democratisering. Zelfs de oproep tot progressieve frontvorming van BSP-voorzitter Léo Collard sijpelde door¹⁸⁸. Twee NVK-kaders citeerden Collard dat de “economische machten de politiek beheersten”. De contesterende studenten zouden in het beroepsleven onder druk komen te staan om hun “roeping” af te zweren. In het NVK konden zij alsnog “timmeren aan een nieuwe maatschappij in dienst van de medemens”¹⁸⁹. Volgens NVK-secretaris Bert Boonen konden de kaders binnen de “antithese van kapitaal en arbeid niet doeleloos en neutraal rondzweven”. Arbeiders, bedienden en kaders zouden samen hun gedeelde en specifieke belangen kunnen realiseren¹⁹⁰. Niettegenstaande enkele successen (bv. in de bankensector) stootte het NVK nog steeds op de onwil van Fabri-

188. LÉO COLLARD, *Redevoering*, 1 mei 1969 (AM SAB, Bibliotheekcollectie). Zie ook LÉO COLLARD, JAN CEULEERS, *Front van de progressisten en crisis van de democratie*, Gent, 1973.

189. WILLY DE WORTELAER, MARCEL VAN GISEGEM, *Universiteit en maatschappelijke opdracht*, in: *Kader*, jg. 1, nr. 2, januari 1971.

190. B. BOONEN, *Beschouwingen bij een publicatie*, in: *Kader*, jg. 1, nr. 1, november 1970; Zie ook *Manifest*, in: *Kader*, jg. 1, speciaal nummer, 1970-1971.

metal om over het kaderpersoneel te onderhandelen. In 1971 wou Fabrimetal de overeenkomst over een weddeverhoging voor de bedienden niet automatisch toepassen op de kaderleden. De werkgeversorganisatie wilde ook geen (vrijblijvende) aanbeveling opnemen¹⁹¹.

Ook de bedrijfsleiding van NV Gevaert-AGFA toonde zich gekant tegen het kadersyndicalisme toen het in 1971 overging tot het ontslag van Edi Steffens, een burgerlijk ingenieur, afdelingshoofd én actief militant van de BBTK-VK. Het NVK verklaarde zich solidair met Steffens. De firma had in deze periode overigens een huisvereniging van kaderleden (volgens Steffens op initiatief van de directie) waartegen het NVK zich afzette¹⁹². In de NVK-publicaties waren er geen Vlaamsgezinde boodschappen meer te bespeuren. De focus lag op de “democratisering van de onderneming”.¹⁹³ De NVK ging mee in de koers die het ACV op zijn congres van 1968 had uitgestippeld. Niemand minder dan Ignaas Lindemans – dé toonaangevende figuur van de ACV-studiedienst – had het congresboek (*Verantwoordelijk voor de toekomst*) uitgewerkt. Lindemans verrechtvaardigde onder meer een sterker overheidsinitiatief (zonder volledig af te wijken van het subsidiariteitsprincipe) en de democratisering van de economie. Volgens Lindemans was “contestatie of associatie een vals dilemma”. De vakbeweging moest beide zijn: “contesteren hier, participeren daar”¹⁹⁴.

Het is in deze context van een heroplevend kadersyndicalisme dat het VBN een onderscheid maakte tussen “ideologie” en het positiever bejegende “technocratie” en voluit de kaart ging trekken van een “neutrale” kadervakbond, net hetgeen wat Henri Janne in zijn vrees voor een technocratische overheersing wou voorkomen. In de debatten over

de me dezeggen schap in de onderneming hield het VBN rekening met de standpunten van de CNC. Het was voor de BBTK-VK en het NVK al lang een doom in het oog dat sommige kaders zetelden in de ondernemingsraad als deel van de patronale afvaardiging. Gezien de uitsluiting van het “leidinggevend personeel” bij de sociale verkiezingen was er steeds discussie en juridische betwisting over welke kaders hiertoe behoorden¹⁹⁵. Voor de LBC en de BBTK bestond het leidinggevend personeel alleen uit de “onmiddellijke helpers” van de directie. Ze pleitten in 1971 binnen de NAR voor een aanpassing aan de wet op de ondernemingsraad in functie van een enge definitie van het “leidinggevend personeel”. Het VBN ging hiermee niet akkoord. Net als het CNC ijverde het VBN immers voor “comités voor het kaderpersoneel”. Een integratie van de kaders in de ondernemingsraad hield een gevaar in, namelijk:

“de integratie in de traditionele vakbonden, hetgeen tot gevolg kon hebben dat hun eigenlijke taak wordt geloofd en ‘omslaait’ naar de kant van de werknemers.”

Het VBN-bestuurscomité stelde dat een “merendeel van de bedrijven geporteerd is voor een erkenning door het VBO van de CNC-NCK.” Het NCK was vanaf 1971 actief in Vlaanderen en kon rekenen op het KVIV dat zijn leden adviseerde hierbij aan te sluiten¹⁹⁶. Ook het VEV vond steun aan een “neutrale kadervakbond” opportuun. Voorzitter Vaast Leysen, de opvolger van Provost, had daarover een gesprek met staatssecretaris voor regionale ontwikkeling Luc d’Hoore (CVP). Die was “geïnteresseerd in een kadersyndicaat dat onafhankelijk zou zijn tussen de patroons en de syndicale delegatie.” Leysen antwoordde “dat wij niet beter vragen, maar dat het initiatief van

191. B. CLEUREN, *Feiten en meningen*, in: *Kader*, jg. 1, nr. 3, maart 1970.

192. *Gevaert*, in: *Kader*, nr. 5, 1972. Steffens deed mee aan interview met een aantal gesyndiceerde kaderleden, *Kaderen wij wel in de vakbeweging*, in: *Kader*, jg. 1, nr. 1, 1970.

193. Zie NVK, themanummer over “democratie in de onderneming”, *Kader*, nr. 10-11, februari 1973.

194. GILBERT DESWERT, *In memoriam, Ignaas Lindemans*, in: *De Gids*, maart 2009.

195. Brochure *Zichzelf zijn en samen actie voeren*, (AMSAB, Bibliotheekcollectie); Zie daarover *De kaders en de toekomst van ons land*, in: *De bediende*, juni 1957 (AMSAB, Bibliotheekcollectie); VK, *Kaderleden en syndicalisme*, Brussel, 1968 (AMSAB, Bibliotheekcollectie);

196. *De KVIV begeeft zich op syndicale paden*, in: *Kader*, jg. 1, nr. 4, november 1971.

de kaders moet uitgaan, naar het voorbeeld van Frankrijk¹⁹⁷. Het is belangrijk om op te merken dat Leysen behorend vennoot was van de Bank J. Van Breda en dus sterk vertrouwd was met het reilen en zeilen van de tertiaire sector waarin veel kaders werkten. Het eerste VEV-congres onder zijn voorzitterschap ging ook precies over de tertiaire sector¹⁹⁸. Zijn alertheid voor het kadersyndicalisme was niet vreemd aan de analyse dat de tertiaire sector voor de (Vlaamse) economische groei alsmaar belangrijker werd¹⁹⁸.

De NCK zou zich vanaf 1974 feller kanten tegen de BBTK en de LBC. In dat jaar kreeg ze met Jean Defer ook een nieuwe voorzitter¹⁹⁹. Hij was lid van het *Centre Politique des Indépendants et Cadres Chrétiens* (CEPIC), de opvolger van de MIC dat eveneens opkwam voor de middengroepen binnen de Franstalige christendemocratie. Inzake de kaders stond het CEPIC op het NCK-standpunt van kaderraden om de participatie in het bedrijfsbeleid te bevorderen. De kaders dienden ook een aparte vertegenwoordiging te krijgen in de Centrale Economische Raad en de NAR. Het CEPIC verdedigde de vrije onderneming tegenover "het socialistisch collectivisme"²⁰⁰. In de Vlaamse CVP zat Jan Hendrickx op een gelijkaardig spoor. In de jaren 1950 had hij carrière gemaakt bij de BDOP en het tot adjunct-secretaris-generaal geschapt. Hij omschreef de kaders, de vrije beroepen en de universiteitsprofessoren als de "*unentbehrliche Klasse*" van de hoogtechnologische samenleving. Deze "groep der niet-geparkeerden" kon echter onvoldoende wegen op het overheidsbeleid door de dominantie van de standen – met name die van de werknemers – binnen de CVP²⁰¹. In 1972 schreef Hendrickx een referaat

waarin hij als antwoord op de Progressieve Frontvorming van Léo Collard opriep tot een krachtenbundeling van de CVP, de PVV en de Volksunie om de vrijemarkteconomie te verdedigen tegen de socialistische staatsinterventie. In veel opzichten was dit opnieuw een poging om de katholieke maatschappij van het midden nieuw leven in te blazen, zij het dan met een sterke "*managerial*" focus op "efficiëntie". Gesprekken tussen 1972 en 1975 over een dergelijke "Centrumpartij" met Hugo Schiltz (Volksunie) en Frans Grootjans (PVV) draaiden uiteindelijk op niets uit²⁰².

VI. Besluit

"Het is de ontdekking van de kaders die gemaakt heeft dat zij van alle kanten gesolliciteerd worden"²⁰³. Deze gevatte opmerking van een lid van de DSP-contactcommissie illustreert dat de kaders ook in België een magnetische aantrekkingskracht uitoefenden. In het tijdperk van het ontluikende Belgische fordisme hadden de secundaire en tertiaire sectoren van de Belgische economie een grotere behoefte aan administratieve, coördinerende en controlerende werkrachten. Vakbonden en werkgeversorganisaties werden zich bewust van het belang van de kaders voor het functioneren van de moderne onderneming en economie. Zij hoopten de kaders dan ook te kunnen winnen voor hun eigen doelstellingen. Daartoe deden men een beroep op sociale theorieën waaruit moest blijken dat de kaders tot het kamp van de werknemers dan wel de werkgevers behoorden. Volgens de socialistische en christelijke bedienbonden stonden de kaders tussen kapitaal en arbeid. Zij vormden de "schakel" tussen de bepa-

197. Kort relaas van mijn onderhoud met staatssecretaris Luc d'Hoore van 2 mei 1972 (KADO C, *Archief Vaast Leysen*, nr. 5.1.3.3).

198. *De tertiaire sector in de economische groei*, VEV-Congres, Gent, 1970.

199. LEEN CARRIJN, *Het kaderpersoneel...*, p. 90-112.

200. JACQUES M ODEN, JEAN STOOVER, *Le centre politique des indépendants et cadres chrétiens*, in : *Courrier hebdomadaire du CRISP*, 1978/2 N° 787 | 9.

201. JAN HENDRICKX, *Hervorming CVP-statuten slechts het begin*, in : *De Standaard*, 17/02/1965; Hendrickx was geïnspireerd door de Duitse socioloog HENRICH MEHLER, *Die Unentbehrliche Klasse. Das betriebliche Führungskorps in der industriellen Gesellschaft*, Stuttgart, Seewald, 1964.

202. JAN HENDRICKX, *Centrumpartij: alternatief voor de progressieve frontvorming*, rede van 9 november 1972, gepubliceerd in : *Kultuurleven*, jg. 40, nr. 1, januari 1973.

203. Notulen Contactcommissie DSP woensdag 25 januari 1956 (KADO C, *Archief VKW en Uniapac*, nr. 295/1).

ling van de doelstellingen door de algemene directie en de uitvoering van de werkzaamheden door technici, bedienden en arbeiders. Het voornaamste argument vanuit syndicaal oogpunt was dat zij gesalarieerde werkrachten waren.

Binnen de NAR deden het ABVV en het ACV pogingen om bepaalde juridische pijnpunten voor het kaderpersoneel weg te werken. Voor de bediendevakbonden was het echter geen prioriteit om de kaders onder te brengen in een apart juridisch statuut. Het zou immers de binding met de bedienden én – binnen het ABVV en het ACV – de arbeiders verzwakken. De integratie in de werknemersvakbonden verklaart in belangrijke mate waarom er van een apart kaderstatuut niets in huis kwam. De gekozen strategie van inschakeling binnen het grotere verband van een werknemersvakbond heeft echter niet altijd tot het gewenste resultaat geleid. Het verzet van de werkgeversorganisaties was immers reëel. In het kader van de sociale verkiezingen klaagden de kadervakbonden steen en been over de ruime interpretatie die de werkgevers gaven aan het begrip “leidinggevend personeel”. In de paritaire comités waren de problemen mogelijk nog groter aangezien de kaders niet onder de bediendecao’s vielen. De BBTK en LBC hadden het kortom moeilijk om hun representativiteit hard te maken.

De kaders waren desondanks niet weg te denken uit de maatschappijprojecten van de LBC-NVK en de BBTK-VK. Het ideologische raamwerk van beide vakbonden omvatte naast componenten van klassensamenwerking uitgesproken kritieken tegenover de “dominantie van het kapitaal”. Volgens Boltanski, Kees Van der Pijl en Erik Wright is de loyaliteit van de kaders geen vast gegeven. Verschillende werkgeversorganisaties waren zich daar terdege van bewust. Naast de strijd om lonen en arbeidstijd had het patronale

verzet dus ook diepere redenen. De werkgeversorganisaties waren bevreesd dat de “systematische syndicalisatie” van het kaderpersoneel zou leiden tot het einde van de “vrije onderneming”. In de jaren 1950 en 1960 gingen er stemmen op voor structureelhervormingen in functie van de democratisering van zowel de onderneming als de bredere economie. Henri Janne en Ignaas Lindemans waren geen tegenstanders van de *human relations*-benadering. De vakbonden konden deze managementtechnieken gebruiken om via een gedemocratiseerde onderneming ook het “socialistische” (Janne) of “gemeenschapsgericte” (Lindemans) karakter van de economie aan te scherpen. In dit opzicht belichaamden zij een vorm van “left managerialism”²⁰⁴.

Janne hekelde de technocratie. Hij stond voor een verregaande democratisering van het maatschappelijke leven. Zelf maakte hij echter deel uit van wat kan beschouwd worden als een technocratische stroming binnen de sociaaldemocratie die ervan overtuigd was dat de staat garant kon staan voor het plannen, beïnvloeden en controleren van de economische expansie. Ook binnen de christelijke leefwereld bestond er na de publicatie van de pauselijkeencycliek *Mater et Magistra* (1961) een groter bewustzijn over de toename van sociale relaties en interdependenties – de “socialisatie” of de “activiteit in de gemeenschap”. De staat moest “het privé-initiatief stimuleren, aanvullen en integreren in een groter geheel van de volkshuishouding”²⁰⁵. Een boodschap die op de goedkeuring kon rekenen van Lindemans²⁰⁶. Zowel de socialisten als de door *Mater et Magistra* geïnspireerde christenen wilden niet buiten het kapitalisme treden. Nog voor de echte economische crisis van 1974 sprak Janne echter stevigere taal. Hij pleitte voor een dwingendere planning en haalde uit naar de multinationals, nochtans door de sociaaldemocratie lange tijd

204. KEES VAN DER PIJL, *Gramsci and Left Managerialism*, in: *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 84, 2005, p. 499-511.

205. *Mater et Magistra*, in: *De Christelijke Werkgever*, jg. 17, nummer 7-8, 1961; *Activiteit in de gemeenschap*, in: *De Christelijke Werkgever*, jaargang 17, Nummer 7/8, 1961.

206. IGNAAS LINDEMANS, *Mater et Magistra en de verantwoorde ordelijke den van het kaderpersoneel*, in: *De Schakel*, jg. 7, nr. 1, januari-februari 1962.

beschouwd als een partner voor de economische modernisering van de Belgische economie.

De ongerustheid bij de werkgeversorganisatie over de zich verdiepende staatsinterventie bouwde zich in die context verder op. Pleidooien zoals die van Janne voor een alliantie tussen kaders en technische operatoren waren bovendien een schrikbeeld voor het patronaat in een sociaal klimaat waarin bedienden en arbeiders overgingen tot stakingen. Op het einde van de jaren 1960 ontstond ongerustheid over de "kwalitatieve eisen" van de (jonge) kaders met betrekking tot participatie en werkzekerheid. Het is deze gang naar autonomie en

zekerheid – volgens Boltanski kenmerkend voor de kaders – die een geruststellend antwoord vergt om opstandige tendensen in te dammen. Het VBN en het VEV moesten eind jaren 1960 erkennen dat het kaderpersoneel een "malaise" doormaakte. Beide werkgeversorganisaties opteerden voor steun aan het "neutrale" CNC-NCK om de "politieke vakbonden" de wind uit de zeilen te nemen. Men hoopte dat de kaders als "incarnaties van de technocratie" het kapitalisme niet in vraag zouden stellen. De strijd om de kaders zou pas echt losbarsten na 1974 toen de crisis van het fordisme zich doorzette en de zoektocht naar een nieuwe politiek-economische constellatie een prangende kwestie werd.

Dries Goedertier is verbonden aan de onderzoekseenheid "Sociale Geschiedenis na 1750" van de vakgroep Geschiedenis aan de Universiteit Gent. Hij werkt aan een doctoraat over de verbanden tussen (Vlaamse) natievorming en klassenvorming. In het kader daarvan publiceerde hij eerder in dit tijdschrift en in Wetenschappelijke Tijdingen.